

STRAAT WAARDEN

Voor de typografie op het voorplat
gebruikte vormgever Chiel Veffer
letters die hij zag
op een Parijse straat.

**: in het nieuwe speelveld
van maatschappelijke erfgoedpraktijken**

Straatwaarden is de naam van een
interdisciplinair onderzoeksproject van
de Reinwardt Academie (Amsterdamse
Hogeschool voor de Kunsten), Lectoraat
Play & Civic Media (Hogeschool van
Amsterdam), Gordion Cultureel Advies en
Sustainism Lab, mede mogelijk gemaakt
door het Amsterdam Creative Industries
Network (ACIN).

Reinwardt Academie
Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten

Met bijdragen van
Nancy van Asseldonk Joost Beunderman
Henny Groenendijk Riemer Knoop Diana Krabbendam
Michiel Schwarz Steven ten Thije Martijn de Waal
Jaap Westbroek

Schetsen uit het onderzoeksproject Straatwaarden, 2015-2016

Straatwaarden:

In het nieuwe speelveld
van maatschappelijke erfgoedpraktijken

Samenstelling en redactie Riemer Knoop, Michiel Schwarz

Auteurs Nancy van Asseldonk, Joost Beunderman, Henny Groenendijk, Riemer Knoop,
Diana Krabbendam, Michiel Schwarz, Steven ten Thije, Martijn de Waal, Jaap Westbroek

Reinwardt Academie
Amsterdams Hogeschool voor de Kunsten

Inhoud

Voorwoord	6
------------------	----------

I **Waar staan we? - Het veranderende speelveld van 'erfgoed en ruimte'**

1	Riemer Knoop	Het Straatwaarden-project	12
2	Nancy van Asseldonk	Erfgoed en Ruimte aan de Reinwardt Academie	26
3	Michiel Schwarz	Heritage-making and placemaking in the sustainist era	42

II **Verkenningen - Nieuwe praktijken en constellaties**

4	Jaap Westbroek	Rond de Ketelstraatschool: ethiek van commons en communities	62
5	Henny Groenendijk	Gezamenlijk ontwerpen in de archeologie	72
6	Steven ten Thije	Co-design in het Van Abbemuseum	80
7	Diana Krabbendam	Lokaal waarde creëren met social design	94
8	Joost Beunderman	Heritage - what kind of platform for what kind of culture?	102

III **Waar gaan we heen? - Uitdagingen en agenda's voor erfgoedmakers**

9	Martijn de Waal	Heritage as platform	116
10	Riemer Knoop, Michiel Schwarz	Straatwaarden: inzichten en uitzichten	134
	Literatuurverwijzingen		154
	Over de auteurs		158
	Colofon		160

‘Bij de herontwikkeling van Cruquius willen we mensen in gesprek laten gaan over de unieke waarden die aanwezig zijn in deze buurt’. Dit zei Leon Paquay tijdens het tweede *Straatwaarden*-atelier, in april 2016. Hij werkt aan de Cruquiusweg in het Amsterdamse Oostelijk Havengebied, een verwaarloosde vlakte in een voormalig industriegebied. Daar maakte hij de laatste paar jaar een bottom-up beweging gaande die ageerde tegen de fixatie op louter economische waarden bij lokale gebiedsontwikkeling. Aanvankelijk stond vooral het historische karakter van het Cruquius-gebied centraal. Hij pleitte voor behoud van de voormalige industriële gebouwen of hun sporen, als inspiratie voor herontwikkeling (inmiddels heeft de Gemeente Amsterdam hiervoor een ‘spelregelkaart’ gemaakt). Maar al snel bleek dat er meer aan de hand was dan het met elkaar verbinden van ‘erfgoed’ en ‘ruimte’. Zodra hij het historische verhaal begon te vertellen en mensen betrokken bij zijn idee over ‘het DNA’ van de plek, merkte hij dat er iets begon te borrelen. ‘Cruquius maakte allemaal dromen los – bij ontwikkelaars,

Voorwoord

bij bewoners’. De beweging kreeg een naam, ‘Coöperatief Cruquius Circulair’, en voegde aan het zichtbaar maken van de cultuurhistorische waarde van de buurt een breed scala aan andere sociale kwaliteiten toe. Onderwerpen als gemeenschapswaarde, coöperatie, menselijke maat, publiek domein, ambachtelijkheid en duurzame productie en hergebruik bleken minstens zo belangrijk. Zo’n integrale discussie over de toekomst van de stadswijk Cruquius raakt de kern van wat het afgelopen decennium ‘erfgoed en ruimte’ is gaan heten: hoe krijgt een plek haar betekenis en welke maatschappelijke waarden — waaronder het historisch karakter en duurzaamheid— dienen een rol te spelen bij de totstandkoming van erfgoed in onze leefomgeving? Het voorbeeld Cruquius staat niet op zichzelf. Wereldwijd zien we ontwikkelingen waarbij sociale en duurzaamheidsvragen rondom erfgoed zich ‘van onderop’ aandienen, op het niveau van de straat en de wijk. Steeds meer mengen erfgoedwaarden zich met lokale processen van stadmaken en ‘placemaking’. Dat is waar het project *Straatwaarden* over gaat.

Voor u ligt een tussenpublicatie van het meerjarige onderzoeksproject *Straatwaarden* dat de Reinwardt Academie samen met de Hogeschool van Amsterdam sinds 2015 uitvoert. Ons onderwerp is nieuwe praktijken op het snijvlak van ruimte en erfgoed in een in velerlei opzicht snel veranderende wereld. Het is een tussenpublicatie omdat we eerst een nieuw vocabulaire moesten ontwikkelen. Het is tevens een ontwerpend onderzoek: we komen met hypothesen over wat er aan de hand is in de samenleving en een veranderende cultuur, en we proberen te begrijpen wat we zien. De praktijken die we onderzoeken hebben we in een aantal korte maar intensieve ateliers met multidisciplinaire deelnemers zelf willen ervaren en bevragen.

We zijn dus halverwege, in een open proces.

Met de titel *Straatwaarden* willen we de aandacht op een aantal verschillende aspecten leggen. Allereerst het feit dat waarden tegenwoordig eerder ontstaan in het maatschappelijke verkeer, op straat, dan in een laboratorium, een overheidsgebouw of bij een of andere institutie. Erfgoedwaarde is de – tijdelijke – uitkomst van een maatschappelijk onderhandelingsproces. Ten tweede gebruiken we bewust een meervoud. Wanneer erfgoedwaarden, of kwaliteiten die in en om een plaats ontstaan, bovenal worden beschouwd als onderdeel van een maatschappelijk proces, dan kan het niet anders of er zijn meerdere waarden in het geding. Kijken we achter de zogeheten ‘vermaatschappelijking’ van erfgoed in de leefomgeving, dan is er niet zoiets als ‘de’ maatschappij: er zijn groepen, actoren en factoren die voortdurend interageren. Het daaruit volgende waardendiscours is naar zijn aard pluriform, gelaagd en open. Ten derde gaat het over waarden van en in ‘de straat’, als metafoor voor het lokale niveau van de stedelijke leefomgeving. Het is daar dat de grootste dynamiek van ‘erfgoed en ruimte’ zich aandient. Het woord ‘straatwaarde’ verwijst ook naar iets dat in het directe maatschappelijke verkeer ontstaat (denk aan de straatprijs van sommige drugs). De extreme gecontextualiseerdheid van dat soort waarden sprak ons erg aan. Ten slotte verwijst het idee van waarden van en in ‘de straat’ naar een cultuuromslag vanuit de samenleving, veelal op

lokale schaal. Deze cultuurverandering omvat een minder modernistische en meer sociaal-duurzame kijk op en omgang met onze leefomgeving en erfgoed. Het leidt ons tot een 'sustainist' cultuurperspectief dat we als conceptueel kader in het Straatwaarden-project hebben gebruikt.

Opzet en partners

De ruimte voor het onderzoek, dat de vorm had van een serie seminars (Ateliers), werd geleverd door een samenwerking tussen enerzijds de Amsterdamse hogescholen in het kader van Amsterdam Creative Industries Network (ACIN), een *centre of expertise* waarin onderwijs-innovatie wordt gestimuleerd, en anderzijds enige veldpartijen, zoals Sustainism Lab, Gordion Cultureel Advies en The Beach. Binnen het ACIN Heritage Lab konden verschillende disciplines samenwerken en werd met name van sociologische en ontwerp-expertise gebruik gemaakt.

De bijdragen in deze publicatie zijn in drie delen georganiseerd: uitgangssituatie, veldverkenning en analyse. Het openingsdeel bevat een verslag van de projectactiviteiten (Knoop) en een overzicht van onderwijs en onderzoek aan de Reinwardt Academie met betrekking tot 'Erfgoed en Ruimte' (Van Asseldonk). Het sluit af met het conceptuele kader van het sustainisme (Schwarz). In het middenstuk staan de meest markante bijdragen over nieuwe praktijken die tijdens onze drie Ateliers ter sprake kwamen: op het gebied van monumenten (Westbroek), archeologie/landschap (Groenendijk) en musea (Ten Thije). Ze worden geflankeerd door schetsen van de praktijk van *social design* (Krabbendam) en *civic economy* (Beunderman). Het derde en laatste deel brengt een aantal inzichten bijeen en biedt een vooruitblik naar agenda's op het gebied van ruimte en erfgoed (De Waal en Knoop/Schwarz).

De keuze voor de taal hebben we aan de auteurs gelaten. We beschikten over een meertalig onderzoeksteam, en de voertaal tijdens de Ateliers was ook afwisselend Nederlands en Engels. Hoewel misschien ongebruikelijk, hopen we dat de lezer dat niet alleen niet als storend ervaart, maar ook als een gemak. We lieten de auteurs de taal gebruiken die hen voor dit onderwerp of voor hun metier het makkelijkst viel. Dat heeft naar onze smaak de directheid van de teksten geholpen.

Dankwoord

Op deze plaats past een woord van dank aan de volgende personen en instellingen: de onderzoeksteamleden Nancy van Asseldonk, Anne van Dam, Eline Hansen, Michiel Schwarz en Martijn de Waal voor hun grote inzet en creatieve bijdragen; directeur Teus Eenkhoorn van de Reinwardt Academie voor het vertrouwen en de loyaal-kritische toon waarmee hij ons ons onderzoek liet doen; co-lectrix Hester Dibbits voor haar welwillende feedback tijdens de Ateliers en aan dit manuscript; Dick Rijken, lector Informatie, technologie en samenleving aan de Haagse Hogeschool, wegens zijn permanente aanwezigheid en intelligente bijdragen; Gidion Becker, Dimitri Cruz, Maarten Kogenhop, Pauline van der Pol, Susan van 't Slot en Suzanne van der Voet van de Reinwardt Academie voor logistiek, catering en communicatie; het team van The Beach voor geïnspireerde workshops en gastvrijheid tijdens Ateliers #1 en #3; en Leon Paquay voor de gastvrijheid die hij Atelier #2 in het Cruquiusgebied bood. Verder de institutionele partners Gordion Cultureel Advies, Sustainism Lab en het kenniscentrum van de faculteit Digitale Media en Creatieve Industrie van de Hogeschool van Amsterdam. En dank aan de auteurs van deze publicatie, alsook aan alle deelnemers aan onze Straatwaarden Ateliers (een volledige lijst van participanten is te vinden aan het einde van deze publicatie).

Riemer Knoop, *projectleider*
mei 2017

Waar staan we?

**Het veranderende speelveld
van 'erfgoed en ruimte'**

Het Straatwaarden-project is een verkennend onderzoek naar erfgoedprocessen in de leefomgeving, een terrein dat het afgelopen decennium vooral werd aangeduid met 'erfgoed en ruimte'. Projectleider Riemer Knoop positioneert de centrale vragen in Straatwaarden, bespreekt de opzet en betekenis van het onderzoek en doet verslag van de seminars en Ateliers.

Riemer Knoop

1. Het Straatwaarden-project

Wat gebeurt er als alle variabelen in een vergelijking tegelijk veranderen? Wat betekent onroerend erfgoed in een razendsnel veranderende wereld? Hoe ga je tegenwoordig om met collectieve waarden in de publieke ruimte, wanneer het collectief versplintert en burgers nieuw rollen en verantwoordelijkheden nemen, terwijl de roep om een sociaal-duurzame vormgeving van onze leefomgeving groeit? Dat waren vragen die ons de laatste jaren bezighielden wanneer we nadachten over de relatie tussen erfgoed en ruimte. Aan beide kanten van de vergelijking, zowel op het terrein van erfgoed als dat van ruimte, is er van alles aan het schuiven gegaan. Beschermd onroerend erfgoed is niet langer sacrosanct puur omdat de overheid iets tot monument verklaarde. Nieuw erfgoed ontstaat ook meer en meer onder invloed van maatschappelijke in plaats van wetenschappelijke processen. De ruimtelijke ordening laat iets vergelijkbaars zien. Ook daar zie je steeds vaker ontwerpprocessen waarbij de samenleving actief betrokken is en sociale betekenissen in het geding zijn. Erfgoedwaarden worden onderdeel van het vormgeven aan de leefomgeving, terwijl op het snijvlak van de omgang met erfgoed en de inrichting van de ruimte nieuwe verbindingen te zien zijn. Erfgoedpraktijken gaan samen met maatschappelijke ontwerppraktijken. Op die crossovers tussen 'erfgoed' en 'ruimte' is een nieuw speelveld aan het ontstaan. Hoe kunnen we die ontwikkelingen zichtbaar maken en duiden? Welke lessen zijn eruit trekken, en wat betekenen ze voor erfgoedprofessionals? Daar zoeken we een antwoord op.

Inbedding

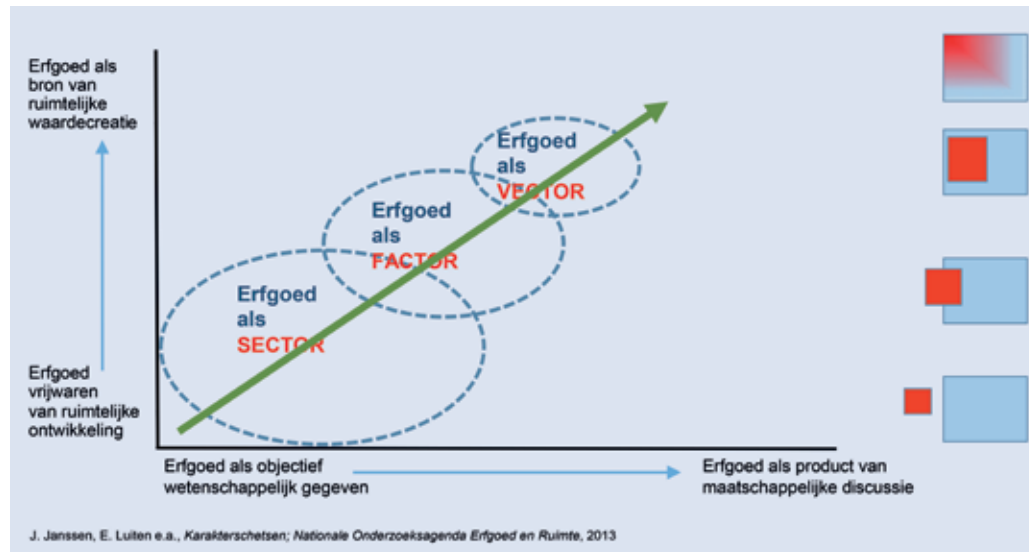
Het project Straatwaarden komt voort uit een Reinwardt-programma voor onderzoek en onderwijs.¹ Het is ook een antwoord op een oproep van het Netwerk Erfgoed en Ruimte. Nadat de rijksoverheid in 2011 eerst een *Visie op erfgoed en ruimte* ontwikkelde, kwam daar twee jaar later de onderzoeksagenda 'Karakterschetsen' bij. Het HBO werd daarin opgeroepen om meer praktijkonderzoek op dit gebied te doen.²

Aan die oproep uit 2013 ligt een analyse ten grondslag van de evolutie van erfgoedzorg in Nederland gedurende de laatste decennia. Daarin zijn drie opeenvolgende benaderingen te onderscheiden, die nu naast elkaar

¹ Michiel Schwarz onderzocht in 2013–2014 als interfacultaire Artist-in-Residence de relatie tussen Erfgoed & Design. Het thema 'Erfgoed en Ruimte' is onderdeel van het lectoraatsprogramma van de Reinwardt Academie 2015–2019.

genomen. Het onderwerp gaat terug op de Nota Belvedere (1999), een interdepartementale visie van OCW, VROM, LNV en VenW.

² *Visie erfgoed en ruimte: Kiezen voor karakter* 2011. De onderzoeksagenda *Karakterschetsen* (Witsen 2013) werd begin 2014 met betrokkenen uit het veld besproken, maar niet in uitvoering.

Figuur 1. Erfgoed: van behoud naar activatie. Relatie tussen maatschappelijke rol voor erfgoed (verticaal) en wijze van beschouwen daarvan (horizontaal). Naar Witsen 2013, fig. 1 en 4.

bestaan: sector, factor en vector (Figuur 1). In de sectorbenadering, dominant tot in de jaren negentig, zie je ruwweg dat erfgoed ten opzichte van andere terreinen in een apart regime wordt gedefinieerd, met een eigen discours en waardestelsel, en waar handelingen gericht zijn op beheer en behoud in een door wetenschappelijke inzichten beheerst kader. Rond de eeuwwisseling groeide een factorbenadering, waar erfgoed behandeld wordt als aspect van vele andere maatschappelijke domeinen. Idealiter wordt het daarin geïntegreerd, als economische bonus. In de meest recente benadering werkt erfgoed als vector. Het wordt gezien als een eigen kracht, met grote publieke waarde in een breder veld, die zich op allerlei manieren kan verbinden met andere krachten en machten.

Sector – factor – vector

De drie benaderingen laten een toenemende mate van vermaatschappelijking, dynamiek en openheid (Figuur 2) zien. De waarden zijn van links naar rechts als het ware eigentijds, participatiever en zelfs

³ Raad voor Cultuur 2003, 16: 'Digitalisering impliceert het herontwerpen van de eigen activiteiten in de context van eCultuur'.

democratischer te noemen. Daar gaan we hieronder nader op in. In de Straatwaarden-ateliers hebben we op dit conceptuele stramien voortgebouwd, zij het met enige verfijningen. Daarbij speelde ook een vermoeden, of beter speculatie, dat erfgoed in een nog verder gaande ontwikkeling *als zodanig* weleens zou kunnen oplossen. Wanneer de waarden veranderen, evenals spelers en contexten, dan is het niet uitgesloten dat ook het onderwerp van aandacht iets wezenlijk anders wordt. Analooq aan wat eerder geconstateerd werd bij een doorgaande digitalisering op het gebied van e-Cultuur,³ valt niet uit te sluiten dat erfgoed bij voortschrijdende vermaatschappelijking niet langer meer samenvalt met discrete stukken vastgoed of betekenisvolle plekken, maar veeleer een allesdoordesemende *kwaliiteit* van de leefomgeving wordt. Dat hebben we echter niet vooropgesteld, maar in de ateliers wel telkens zijdelings aan de orde laten komen. Voor de rest hebben we in onze ateliers de relatie erfgoed-ruimte vooral vanuit een vectorbenadering willen beschouwen.

De vele concrete onderzoeksvragen die uiteindelijk in de publicatie *Karakterschetsen* werden geformuleerd hebben wij niet als zodanig overgenomen. Ofschoon we wel degelijk de daar aangegeven themavelden betraden van pluraliteit en diversiteit, co-creatie en burgerparticipatie, waardenvorming en transformatieprocessen, was onze focus toch anders. We hebben ons ingespannen om vooral die 'vermaatschappelijking' waarvan allerwege sprake is, te begrijpen en verder te duiden. Daarvoor hebben we geprobeerd de verleiding te weerstaan om exclusief het perspectief van het erfgoed te kiezen en hebben we ons op het tussengebied van de crossovers geconcentreerd. Tevens hebben we de praktijk centraal gesteld: alle voorbeelden die we onder loep namen moesten door de betrokkenen zelf zijn meegemaakt, en we hebben geprobeerd inzichten tijdens *fieldtrips* aan werkelijke praktijken te toetsen – of die nou sector, factor of vector waren. Tenslotte vonden we het essentieel om niet vanuit een ruimtelijke, economische of maatschappelijke transformatie te redeneren, maar die te beschouwen als onderdelen van een *culturele* transformatie.

Kernvraag

De kernvraag van het Straatwaarden-onderzoek luidde **Wat zijn de kenmerken van de nieuwe praktijken en relaties tussen erfgoed, gemeenschap en ruimte, en wat betekenen deze vervolgens voor erfgoedprocessen en het ontwerpen van de (publieke) ruimte?**⁴

De veranderingen in *governance*, in burgerschap en in de organisatie van het publieke domein zijn te kenschetsen met een cluster van samenhangende verschijnselen, zoals zelfsturing, de-institutionalisering, decentralisatie, toenemend belang van lekenwijsheid (Pro-am) en ervaringsdeskundigheid, crowd sourcing, zelfbouw, participatie-samenleving, circulaire economie, 100 Mile Diet, Slow Food etc. Hun toenemende belang lijkt hand in hand te gaan met schuivende cultuurmaatschappelijke opvattingen over duurzaamheid, met andere keuzes voor wat belangrijk of waardevol is en met veranderingen in betekenisgeving, evenals met een andere kijk op beheer en behoud van erfgoed. In het erfgoedbeleid zien we hoe bescherming evolueert via doorontwikkeling (‘Behoud door ontwikkeling’, ‘risicodragende monumentenzorg’)⁵ naar herbestemming. Nu zijn ontwikkelingen in erfgoedpraktijken en in het vormgeven van de ruimte dan wel de inrichting van de stad zeker nog niet uitgekristalliseerd, maar het is evident dat ze consequenties hebben voor de rol van de erfgoed-professional. En dat heeft weer gevolgen voor het curriculum van de Reinwardt Academie. Daarbij komt ook een ethische vernieuwing. De positie van de Reinwardt is aan het verschuiven van de reactieve vraag ‘Welke eisen stelt de toekomst aan onze studenten?’, naar de proactieve vraag ‘Op welke toekomst willen we onze studenten voorbereiden?’

Strategie

Als strategie voor het onderzoeken van deze problematiek kozen we voor een cultuurmaatschappelijk perspectief dat Michiel Schwarz eerder ontwikkelde onder de noemer ‘sustainisme’.⁶ De hierboven gegeven cluster van verschijnselen beschouwt Schwarz in samenhang. Hij beziet ze als een cultuurmaatschappelijke omslag met verschuivende waarden die voorbij het modernistische paradigma gaan. Het sustainistisch perspectief biedt een conceptueel kader om de veranderende relatie

⁶ Schwarz & Elffers 2010; Schwarz & Krabbendam, 2013.

⁴ Projectvoorstel Straatwaarden, Heritage Lab, Amsterdam Creative Industries Network 2015–2016, 11 december 2015.

⁵ ‘Risicodragende (archeologische) monumentenzorg’ is o.m. in Utrecht en Arnhem een staand begrip (geweest): behoud van ook op andere punten kansrijke contexten, met intrinsiek minder waardevolle objecten.

	SECTOR	FACTOR	VECTOR
Filosofie	Modernisme	Postmodernisme	Vloeibaar modernisme
Sturingsconcept	Hiërarchie	Netwerk	Verbinding
Focus erfgoedzorg	Objectgericht	Gebiedsgericht	Ontwikkelingsgericht
Focus onderzoek	Disciplinair	Multidisciplinair	Transdisciplinair
Erfgoed in RO	Isoleren	Verankeren	Inspireren
Regime	Musealiseren	Hergebruiken	Doorontwikkelen
Erfgoed-RO	Contrast	Contact	Connectie

Figuur 2. De wederzijdse beïnvloeding van ruimtelijke ordening en erfgoedzorg: drie benaderingswijzen. Uit Witsen 2013, fig 2.

tussen erfgoed en ruimte te onderzoeken. Vanuit dat perspectief verkent Schwarz in zijn publicatie *A Sustainist Lexicon* de relatie tussen design en erfgoed, die wij goed konden gebruiken als startnotitie voor het Straatwaarden-project.⁷ Aan de hand van zeven woorden die kenmerkend zijn voor de hedendaagse cultuurmaatschappelijke shift, trekt hij in het *Lexicon* zeven ‘zichtlijnen’ om de nieuwe praktijken in de omgang van gemeenschappen, hun omgeving en wezenlijke betekenisgeving te duiden: placemaking, verbinding, *commons*, gelokaliseerdheid, proportionaliteit, circulariteit en co-design.

⁷ Schwarz 2016.

Van Schwarz’ zichtlijnen kozen we er in het Straatwaarden-project drie om ons onderwerp te onderzoeken: Placemaking, Commons en Co-design. De dubbele onderzoeksvraag (hoe beïnvloedt de veranderende wereld de omgang met bestaand en het ontstaan van nieuw erfgoed, en welke implicaties heeft dat voor het beroepsonderwijs?) werd via die drie invalshoeken iteratief aan de orde gesteld.

Vorm en karakter

De vorm van het onderzoek ontleenden we aan een vergelijkbare toekomstverkenning in de archiefwereld, Archief2020 geheten. In open workshops (ateliers) werden daar in 2015 en 2016 op interactieve en participatieve wijze twee grote uitdagingen voor de archiefpraktijk en de beroepsopleidingen op bruikbaarheid, toepasbaarheid en geschiktheid voor de sector onderzocht.⁸

Bij de start van Straatwaarden steunden we op die ervaringen, in de persoon van Liane van der Linden; in de doorloop verwelkomden we markante representanten uit dat zustersveld.

⁸ www.archiefateliers.nl: thema’s Documenteren van de samenleving en Actieve openbaarheid.

Het Straatwaarden-project was qua karakter een *ontwerpend onderzoek*.

We gingen niet uit van een concrete of vastomlijnde vraag, maar onderzochten het veranderende veld vanuit het idee dat de manier waarop de issues in de relatie tussen erfgoed en ruimte werden geproblematiseerd, onderdeel was van de probleemstelling. In de ateliers onderzochten we de problematiek vanuit verschillende invalshoeken: Wanneer zijn placemaking en heritage-making vergelijkbaar?⁹ Waarom zou *commons* een kwaliteit zijn waarbij omgang met erfgoed gedijt? In hoeverre is co-design van belang voor de duurzaamheid van erfgoedkwaliteiten? De onderliggende vragen waren daarom probleemstellend: wat is er aan de hand, wat zien we, wat betekent dat, en vanuit wat voor soort perspectief is dat zo? Passend bij een tijd van transities op allerlei niveaus, zijn dit verkennende vragen in een veranderend speelveld.

De uitkomsten zijn input voor een volgende fase en moeten leiden tot agenderende prototyping. Dat kan vragen betreffen naar nieuwe organisatiemodellen om op sociaal duurzame wijze met oude en nieuwe vormen van erfgoed en erfgoedvorming om te gaan, en naar spelers en hun kwalificaties om een nieuwe dynamiek te laten ontstaan. De methode van het project als geheel is daarmee consecutief, iteratief en reflexief. De uitkomst is dat je een voorstel doet en een standpunt inneemt.

Ateliers

De ateliers werden door een gemengde groep docenten, studenten, onderzoekers en mensen uit het werkveld bezocht. De betrekkelijk kleine groep actief betrokken 'seminaristen' ontwikkelde stapsgewijs een gezamenlijk vocabulaire, waarop telkens door semi-buitenstaanders werd gereageerd. Dat gebeurde door prof. Hester Dibbits, lector aan de Reinwardt, tijdens de eerste twee ateliers, en door vier institutionele spelers aan het slot van het laatste atelier. De programma's werden door een mix van onderzoeksteamleden en externen ingevuld (zie achter in deze publicatie). Ze werden voorbereid met readers en van het verloop verschenen verslagen op de Reinwardt Community website,¹⁰ waar ook presentaties, video's, producten en columns werden gepubliceerd. Met

¹⁰ www.reinwardtcommunity.nl/nl/page/13729/-.

⁹ We nemen hier de Engelse term *heritage-making* over, analoog aan de in het Nederlands inmiddels geaccepteerde term *placemaking*. We gaan daarmee verder dan het begrip *erfgoedvorming* om zo het actieve karakter van het proces uit te drukken.

¹¹ www.reinwardtcommunity.nl/image/2016/3/7/straatwaarden_reader_placemaking_def.pdf en www.reinwardtcommunity.nl/nl/page/14077/1-samenvatting-atelier-placemaking.

een masterclass in december scherpten we onze inzichten aan die van de Indiase *social design expert* Jogi Panghaal. In een slotsessie op 13 januari 2017 toetsten we onze eerste resultaten – de conceptversie van deze publicatie – bij een bredere groep betrokkenen.

Hieronder vatten we de drie ateliers en het slotevenement zo kort mogelijk samen.

Atelier #1 Placemaking,¹¹ 14-16 maart 2016

Het onderzoek tijdens het eerste, driedaagse atelier gold de factoren en actoren die een/de identiteit van een plek vormen, en de mogelijk nieuwe betekenisgeving die kan worden waargenomen in relatie tot erfgoed & ruimte, in de stad en op straat. Ofwel: 'Hoe zouden we de waarden en relaties die de sociale, duurzame kwaliteiten van een plek kunnen bepalen, in 'kaarten' zichtbaar kunnen maken? En waaruit bestaan die kaarten, wat zijn hun legenda en vorm?' Naast de seminarruimte in de Reinwardt Academie, waar ook het sustainist perspectief voor het onderzoek werd gepresenteerd (zie bijdrage van Michiel Schwarz in deze publicatie), gebruikten we de zogeheten *Knowledge Mile*, het stuk straat tussen Amsterdamse Nieuwmarkt en Amstelstation dat door HBO-instellingen wel als kenniscentrum wordt geclaimd, als proeftuin voor veldwerk. Centraal stond een veldverkenning waar de inrichting en de gebruikers en passanten op die Knowledge Mile door verschillende teams op eigen wijze werden bevraagd,¹² aan de hand van *social design*-methoden (zie bijdrage van Diana Krabbendam in deze bundel).

Atelier #2 Commons,¹³ 19-20 april 2016

¹³ Het volgende, nu tweedaagse atelier focuste op het belangrijke thema van de manieren waarop er ontsnapt kan worden aan de fuik van binair denken, in de opposities van publiek-privaat en overheid-markt. De aanname was dat erfgoed, of liever de omgang daarmee, veel eigenschappen van een *commons* heeft. Ervaringen aan de London South Bank, waar een skateboard-gemeenschap zich in 2013-2014 teweerstelde tegen projectontwikkeling, was het startschot. Getuigenissen uit Nederland vulden het beeld verder in: Imagine IC, Taak, Museum zonder

¹² Videoregistratie: www.reinwardtcommunity.nl/nl/page/14386/1-videoregistratie-atelier-placemaking.

¹³ www.reinwardtcommunity.nl/image/2016/4/18/reader_commons_ch20160415.pdf en www.reinwardtcommunity.nl/nl/page/14414/2-workshop-street-values-commons.

Muren, en de Ketelstraatschool in Den Haag. De werkvraag was: 'Hoe kunnen we vanuit het idee van *commons* en collectieve gemeenschappen kijken naar de veranderende betekenis van musea en andere 'erfgoedplekken'? Als werkveldlocatie kozen we het Cruquiusgebied in het Oostelijk Havegebied van Amsterdam. Daar begon op dat moment een nieuwe, grootstedelijke ontwikkeling, mogelijk op basis van nieuwe vormen van zelfsturing door de lokale gemeenschap met grote aandacht voor de geschiedenis van de plek. In een 'maaksessie' in Restaurant Roest werden conclusies getrokken.

Atelier #3 Co-design,¹⁴ 16-19 juni 2016

Het slotatelier was gewijd aan co-design. Nieuwe coalities en verbindingen stonden centraal die bij het vormgeven van erfgoed/ruimte in de nieuw ontwikkelende praktijk van co-design optreden, in termen van stakeholders, waarden en gemeenschappen. De werkvraag was: 'Als we erfgoed beschouwen als een maatschappelijke ontwerpogave, wie zijn dan de ontwerpers en wat zijn de nieuwe vormen van 'co-design'? En wat betekent dat voor instituties?' Eline Hansen presenteerde het project Granby Four Streets in Liverpool, winnaar van de Turner Prize 2015. In dit schoolvoorbeeld van lokale 'co-designs' in de praktijk organiseert een buurtgemeenschap samen met ontwerpers en architecten de wederopbouw van een achterstandswijk. Verdere input kwam van *governance* experimenten in het Van Abbemuseum (Steven ten Thije), in de archeologie van het Groninger platteland (Henny Groenendijk) en van publiek engagement in Braziliaanse musea (Paula dos Santos). Een internationale bijdrage kwam in een keynote over het in co-design lokaal 'herprogrammeren' van de urbane leefomgeving (Thomas Ermacora en Lucy Bullivant, Londen).¹⁵ Als buitenlocatie kozen we de Garage Notweg in Osdorp, uitvalsbasis van social design-partner The Beach, een lokale 'platform'-organisatie die samen met buurtbewoners vanuit lokale waarden in co-design de wijk vorm en betekenis geeft (zie de bijdrage van Diana Krabbendam in deze bundel). Citizen engagement vormde de rode draad in presentaties over lokaal participatief vormgeven in burgerschap (Josien Pieterse) en culturele instellingen (Dick Rijken). In het slotdebat in Fabcity (Java-eiland) reageerden institutionele representanten van de

¹⁴ www.reinwardtcommunity.nl/nl/page/14643/3-reader-atelier-co-design-en
www.reinwardtcommunity.nl/nl/page/14739/3-verslag-atelier-co-design.

¹⁵ Ermacora & Bullivant 2016.

RCE, Academie van Bouwkunst, Federatie Grote Monumentengemeenten en STIPO-directeur Hans Karssenberg op voorstellen voor nieuwe rollen en toekomstige arrangementen in het speelveld van 'erfgoed en ruimte', waaronder een model van teamlid Martijn de Waal dat nauw aansluit bij zijn onderzoeksmanifest *The Hackable City* (zie ook zijn bijdrage in deze publicatie).

Masterclass, 12 december 2016

Tijdens een werksessie met het Straatwaarden-team reflecteerde social designer Jogi Panghaal (New Delhi & Woxsen School of Design, Hyderabad, India) op ons onderzoek naar erfgoed-maken als ontwerpproces. Het is belangrijk sociale patronen zichtbaar te maken die ontstaan wanneer verschillende spelers, ontwerpers en niet-ontwerpers in interactie hun leefwereld ontwerpen. Ze verbinden verleden (erfgoed), heden en toekomst in een proces van (her)ontwerp en co-design – denk aan duurzaam hergebruik. Met verwijzing naar zijn eigen leren tas, gemaakt zonder schaar of snijden, toonde Panghaal hoe de oorspronkelijke huid tot telkens nieuwe vormen gerold en gevouwen kan worden,¹⁶ beantwoordend aan telkens andere gebruikseisen. Zo blijven opties voor herontwerp open, in een continu proces van iteratie. Als je kunt zien waar iets vandaan komt begrijp je het beter en wordt het makkelijker toe-eigenbaar. Dat is duurzaamheid, vooral ook in sociale zin.

¹⁶ De Waal *et al.* 2017.

Expertmeeting,¹⁷ 13 januari 2017

De slotbijeenkomst, op de bovenste verdieping van het Volkshotel aan de Wibautstraat, was een expertmeeting ter voorbereiding van de publicatie van het project. Zo'n vijftig deelnemers bogen zich over de vraag naar nieuwe rollen. De start vormde Martijn de Waals model van platforms die burgers onderling en met instituties verbinden. In een verbreding pleitte Hester Dibbits voor toegepaste etnologie om processen van erfgoed-vorming te begrijpen en daarin positie te bepalen. Parallel aan het Straatwaarden-project had zich inmiddels een *grass roots*-initiatief ontvouwd van onder meer jonge erfgoedprofessionals, waaronder Reinwardt-studenten en -alumni. In hun nieuwe praktijken werken die al

¹⁷ op andere manieren, en vragen daar in een handvest aandacht voor.¹⁸
www.reinwardtcommunity.nl/nl/page/15841/4-expert-meeting.

¹⁸ www.platformvoer.nl/pamflet-nieuwe-rol-erfgoedprofessional.

Een nieuwe manier om met erfgoedwaarden in de gemeentelijke praktijk om te gaan schetste de jonge erfgoedprofessional Karen Schenk (Haarlem): als extra expertise bij een zeer breed scala aan cross-disciplinaire projecten. Siënna Veelders (Stipo) deelde haar ervaringen met 'stadmaken' vanuit erfgoedperspectief als expliciete opgave bij complexe ruimtelijke processen. Verder lijken van groot belang te zijn noties als *erfgoedwijsheid* en praktische *know how*. In zijn slotwoord wees Aart Oxenaar (Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam) erop dat in de nu weer aantrekkende economie de mogelijkheden van experiment en *soft power* op de interface tussen erfgoed en ruimte snel lijken te krimpen.

Uit de reacties van betrokkenen tijdens en direct na de ateliers en de expertmeeting viel op te maken dat onze manier van kijken en ontwerpend onderzoeken zeker op steun mag rekenen. Dat geldt ook voor de stijl: multidisciplinair, nieuwsgierig, een parlando *tone of voice*, denkend doen, *community of practice*, betrekken van stakeholders, erop uit. Zowel bij universitaire en ambtelijke als meer op de praktijk gerichte groepen werd er direct behoefte aan samenwerking getoond. Minstens zo belangrijk is dat er zich nu kansen voordoen voor het testen van inzichten en vermoedens in de uitvoering van nieuwe urbane ontwikkelingsprojecten.

Long Live South Bank, Londen.

De 'Southbank Undercroft' is een kelderachtige publieke ruimte aan de South Bank bij de Londense Thames, die al decennialang tot een levendige culturele plek is gemaakt door een informele community van skateboarders, BMX-rijders en graffitikunstenaars. Het is de geboorteplaats van de Britse skateboarding-beweging. In 2013 dreigden sloop, commerciële herontwikkeling en verplaatsing van het skatepark. Dankzij de succesvolle campagne 'Long Live Southbank' kon de historische en culturele waarde van de Undercroft bewaard blijven. De Londense burgemeester erkende het als 'onderdeel van het cultureel weefsel van de stad'. De toekomst als pleisterplaats voor een levendige creatieve gemeenschap is nu verzekerd, mede ondersteund door honderdvijftigduizend sympathisanten en leden van de Long Live Southbank-beweging. (Een video over Long Live Southbank vormde de inleiding van Straatwaarden-atelier #2: Commons).

Foto: Guerilla Photography Collective, 2013.

De Reinwardt Academie richt zich sinds enkele jaren op het werkveld 'Erfgoed en Ruimte'. Nancy van Asseldonk, Reinwardt-docent en coördinator van het ACIN Heritage Lab, beschrijft de ervaringen op dit vlak sinds 2013 en laat zien wat die voor het curriculum van de bacheloropleiding Cultureel erfgoed betekenen.

In 2013 vond in het voormalige Europol-complex in Den Haag de eerste *Week van het lege gebouw* plaats.¹ In dit interuniversitaire onderwijsproject werken docenten en studenten uit verschillende disciplines — architectuur, ruimtelijk ontwerp, stedenbouw, vastgoed en erfgoedstudies — in een leegstaand gebouw samen aan mogelijkheden van herbestemming. Het einddebat onder leiding van Tracy Metz gaf een inkijk in een wereld in verandering. Er was merkbare spanning tussen de behoefte aan zekerheid en sturing tegenover de bereidheid risico's te nemen en het verlangen naar vrijheid en experiment. 'De dansvloer is lange tijd gekaapt door projectontwikkelaars en banken, maar nu zoeken we nieuwe danspartners en vooral dansleiders,' luidde een van de conclusies.

Nancy van Asseldonk 2. Erfgoed en Ruimte

aan de Reinwardt Academie

Marnix Norder, wethouder Stadsontwikkeling in Den Haag, spoorde de studenten aan om naar buiten te gaan. 'De nieuwe generatie vertegenwoordigt het nieuwe denken en is niet gericht op een vooraf duidelijk omschreven einddoel, maar op het proces.' De oude wijze van projectontwikkelen was voorbij, daar leek iedereen het op dat moment over eens. Minder evident was wat dit vraagt van ontwerpers, ontwikkelaars en erfgoedprofessionals. De vertegenwoordigers van rijks- en gemeentelijke overheid hielden de ogen gericht op de markt. Zij verwachtten plannen die weliswaar maatschappelijke vraagstukken adresseerden, maar toch vooral de marktwaaarde realiseerden. Docenten en studenten dachten daar anders over. 'We wachten net zo lang tot de bodemprijs bereikt is. In de tussentijd experimenteren we met tijdelijke invullingen, die een nieuw gevoel creëren. Het is niet erg als iets niet werkt, dan sterft het wel uit.' Dat de tijd van 'eindplaatjes' — in de woorden van Norder — voorbij was, werd door studenten gretig omarmd met creatieve, tijdelijke oplossingen. Maar met zoveel experimenteerdrijf en voor de lange termijn onvoldoende onderbouwde businessplannen hadden besluitvormers het zichtbaar moeilijk.

Aan deze eerste Week van het lege gebouw deden ook docenten en studenten van de Reinwardt Academie mee. Het was een van de eerste projecten op het gebied van Erfgoed en Ruimte waar de academie in participeerde. Daarvan zijn er sindsdien meer bij gekomen, zowel in onderwijs als onderzoek. Dit artikel blikt terug op die ervaringen. Waarvoor leidt de academie op, hoe past het nieuwe terrein van Erfgoed en Ruimte in het onderwijsprogramma en wat is er afgelopen jaren gerealiseerd? En: hoe verandert in deze nieuwe context de rol van de erfgoedprofessional?

De Academie

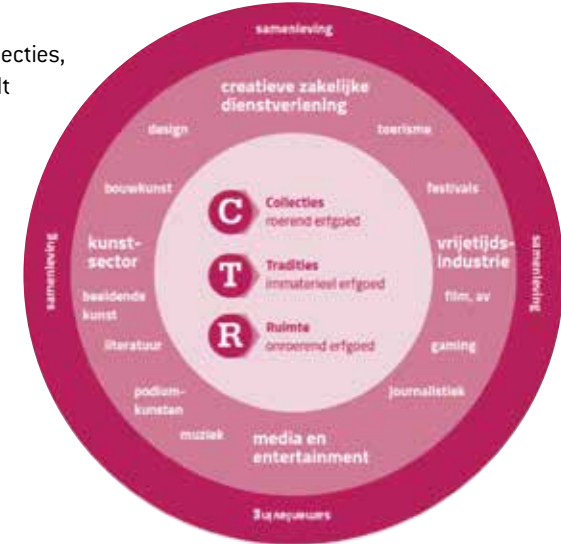
De Reinwardt Academie, die in 2016 haar 40-jarig jubileum vierde, leidt aanvankelijk museumprofessionals op.² Met de verbreding van de bacheloropleiding van Museologie naar Cultureel Erfgoed in 2008 werd die scope verbreed, waarbij de opleiding tot Archivaris er als eerste bij kwam. Beide terreinen – archivistiek en museologie – zijn later samengevat onder de noemer Collecties. Met de komst van duo-lectoren Dibbits en Knoop in 2011 nam de aandacht voor immaterieel erfgoed toe, gevat onder de noemer Tradities. Sinds kort is de opleiding nadrukkelijk ook op het derde en laatste terrein gericht, Ruimte.

Meer erfgoed, andere arbeidsmarkt

Waarom deze verbreding? Twee grote, op het eerste gezicht tegengestelde ontwikkelingen kenmerken het huidige erfgoedveld in Nederland: enerzijds een toenemende belangstelling voor erfgoed, anderzijds een arbeidsmarkt in verandering.

Om met het eerste te beginnen: de belangstelling voor erfgoed is sinds het einde van de twintigste eeuw enorm toegenomen. Erfgoedsites en historische binnensteden doen het goed als toeristische trekpleister, bezoekcijfers van musea blijven stijgen en ook de aandacht voor immaterieel erfgoed groeit. En de creatieve industrie – waaronder erfgoed – is onderdeel van het zogeheten Topsectorenbeleid. Met deze verbreding is ook het begrip erfgoed veranderd en dynamischer geworden. Erfgoed is niet langer een zaak van experts alleen en de

Afbeelding 1: De erfgoedterreinen Collecties, Tradities en Ruimte, waar de Reinwardt Academie voor opleidt, als onderdeel van een breder cultureel werkveld, dat weer onderdeel uitmaakt van de maatschappij in haar totaliteit. Van Asseldonk 2014, 20-22.

betekenis van erfgoed en wat erfgoed is, ligt niet vast, maar is open en onderhandelbaar. Tweede ontwikkeling zijn de veranderingen in het werkveld als gevolg van bezuinigingen. Zowel koepelorganisaties als erfgoedinstellingen zijn wegbezuinigd of gefuseerd, de aandacht voor cultureel ondernemerschap is toegenomen en er is meer druk om samen te werken, zowel binnen als buiten de sector. Nieuwe thema's zijn collectiemobiliteit, afstoting en herbestemming. Methodieken voor waardering en selectie van erfgoed zijn aan het veranderen en worden meer en meer maatschappelijk georiënteerd. De aandacht voor participatie in het erfgoedveld neemt toe en de zeggenschap over 'wat erfgoed is' verschuift (deels) van overheid en instituties naar burgers en markt. Wat vroeger binnen het exclusieve domein van instellingen plaatsvond, zie je tegenwoordig zich ook daarbuiten afspelen. Onze afgestudeerden gaan als gevolg van deze ontwikkelingen tegenwoordig vooral aan de slag als zelfstandige. Er is niet per se minder werk, wel zijn er minder banen. En afgestudeerden blijken vaak meerdere functies in het brede erfgoedveld te combineren. De Reinwardt Academie anticipeert op deze veranderingen en leidt niet meer alleen op voor het museumveld, maar besteedt ook aandacht aan Archivistiek, Immaterieel Erfgoed en Erfgoed en Ruimte.

² Naast de bacheloropleiding Cultureel erfgoed biedt de Reinwardt Academie sinds 1994 ook een master Museology. Dit artikel gaat verder niet in op de master.

Maar als alles erfgoed kan zijn en iedereen er een stem in kan hebben, waar leidt de academie dan precies voor op? Onveranderd zijn dat de klassieke beroepsrollen en -taken: selectie, behoud en beheer, en communicatie over cultureel erfgoed. Daarvoor heb je om te beginnen kennis nodig van verschillende erfgoedbenaderingen en een algemene historische, culturele en maatschappelijke ontwikkeling. Vervolgens gaat het om kennis én kunde op het gebied van collectie- en informatiemanagement, communicatie en organisatie. Denk aan het uitvoeren van publieksonderzoek, ontwerpen van een tentoonstelling, ontwikkelen van educatieve programma's en publieksparticipatie, ontwikkeling en uitvoering van (digitaal) collectie- en informatiemanagement, het opzetten van businessplannen, organiseren van evenementen, etc. De erfgoed*professional* is nadrukkelijk géén expert of specialist in een enkel verzamelgebied, zoals een kunst- of architectuur-historicus, bioloog, socioloog of etnoloog, archeoloog of geograaf, maar heeft tijdens de studie een algemene basiskennis opgedaan om inzicht te verkrijgen in hoe erfgoed tot stand komt.

De vraag is in hoeverre beroepsproducten die op het ene erfgoedterrein – bijvoorbeeld Collecties – ontwikkeld en gerealiseerd worden, een-op-een naar het ruimtelijk domein te vertalen zijn. Is het maken van een audiotour in een museum vergelijkbaar met een audiowalk in de publieke ruimte? Of het catalogiseren van museale objecten met inventariseren en vastleggen van monumenten? Datzelfde geldt voor waarderingsmethodieken. Zo leren studenten werken met de 'museale weegschaal', in het museale werkveld de standaardmethode voor waardering en selectie van objecten en (deel)collecties.³ Maar hoe waardeert je immaterieel erfgoed? Of onroerend erfgoed?

Vakgebieden als de archivaliek, etnologie en monumentenzorg kennen hun eigen methoden en technieken, met bijbehorende beroepspraktijken. Sinds de tweede helft van de vorige eeuw hebben de verschillende vakgebieden een verregaande specialisatie doorgemaakt. De verbreding in ons curriculum maakt het mogelijk de verschillende waarderingsmethoden en verschillende beroepspraktijken te vergelijken. De crossovers kunnen tot nieuwe inzichten en mogelijk oplossingen leiden. Maar de verschillende

³ Versloot 2013.

⁴

'Studenten Architectuur en Cultureel erfgoed presenteren New Clothes voor Felix Meritis', [www.ahk.nl/reinwardt/nieuws/2014/07/15/studenten-architectuur-en-](http://www.ahk.nl/reinwardt/nieuws/2014/07/15/studenten-architectuur-en-cultureel-erfgoed-presenteren-new-clothes-voor-felix-meritis)

[cultureel-erfgoed-presenteren-new-clothes-voor-felix-meritis](http://www.ahk.nl/reinwardt/nieuws/2014/07/15/studenten-architectuur-en-cultureel-erfgoed-presenteren-new-clothes-voor-felix-meritis).

erfgoedterreinen vergen ook respect voor het eigene. Vakmanschap vraagt om besef van de traditie waaruit een vak is voortgekomen, en kennis van en ervaring met vakgebonden methoden en technieken. Wat betekent dat voor de Reinwardt Academie met een jarenlange traditie in het museale veld, die nu ook professionals opleidt voor het bredere werkveld? Zijn gangbare theorieën en praktijken uit het museale werkveld bruikbaar in de wereld van het onroerend erfgoed? Welke kennis is nodig van dit nieuwe werkveld voor men zich hierin begeeft? Hoe is de erfgoedzorg als onderdeel van de ruimtelijke ordening – of ruimtelijke ontwikkeling – georganiseerd? Wat zijn de gangbare praktijken en actuele ontwikkelingen? En wat kan de Reinwardt Academie hier aan toevoegen?

'Ruimte' in het onderwijs

In het voorjaar van 2014 werkten studenten Architectuur van de Academie van Bouwkunst Amsterdam, zusterfaculteit van de Reinwardt Academie, aan een herontwerpogave voor Felix Meritis (1788).⁴ Welke nieuwe functie kon aan het gebouw gegeven worden, rekening houdend met het monumentale pand en de bijzondere historie van de organisatie? Architectuurstudenten bogen zich over de vraag welke functies en architectonische ingrepen het gebouw nodig had om – naast rendabel – ook weer van betekenis voor de stad te zijn. De erfgoedstudenten werd gevraagd een culturele biografie van Felix Meritis op te stellen. In de praktijk leverden met name de lector en de docent Cultuurgeschiedenis een waardevolle bijdrage, maar bleek de opgave voor erfgoedstudenten te complex. De vertaling van de theorie en inzetten van de eerdere museale ervaringen op het nieuwe terrein van ruimte en ontwerp, bleken een stap te ver. Ook bij het ontwerpproject van de Academie van Bouwkunst over de herbestemming van het gebouw Rivierstaete (1973) aan de Amstel was al gebleken dat aansluiting voor Reinwardtstudenten extra aandacht en voorbereiding vroeg.⁵

⁵

'Studenten presenteren nieuwe functie voor het gebouw Rivierstaete voor het Centre of Expertise',

www.ahk.nl/bouwkunst/nieuws/2013/12/17/studenten-presenteren-nieuwe-functie-voor-het-gebouw-rivierstaete-voor-het-centre-of-expertise.

- 6 'Erfgoedbreed' wil zeggen alle drie de erfgoedterreinen betreffende: Collecties, Tradities en Ruimte. In de praktijk zal dit de komende jaren verder ingevuld worden met praktijkvoorbeelden en casussen afkomstig uit het terrein Ruimte.
- 7 Van oudsher zijn musea oververtegenwoordigd bij de tweedejaarsstage; een greep uit instellingen van vorig studiejaar op het erfgoedterrein Ruimte: de Gelderse Vallei, Hortus Botanicus Amsterdam en Leiden, Kunstfort Asperen, het Nieuwe Instituut, Paleis het Loo, Paleis Soestdijk, Staatsbosbeheer, Werelderfgoedpodium en verschillende koepelorganisaties, zoals Cultuurcompagnie Noord-Holland, Erfgoedhuis Zuid-Holland, Landschap Erfgoed Utrecht en de Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed.
- 8 Ontwikkeld door Michiel van Iersel (urbanist en curator, werkzaam op het snijvlak van de kunsten, architectuur, stedelijk ontwerp en erfgoed) i.s.m. Frank Altenburg (senior beleidsmedewerker Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed) en Nancy van Asseldonk.
- 9 Over de bescherming en ontsluiting van het Nederlandse landschap, ontwikkeld door Ruben Smit (senior docent) i.s.m. Marcel van Ool (adviseur landschap en cultuurhistorie Staatsbosbeheer) o.a. met excursie naar de Drentsche Aa met professor Theo Spek (RUG).
- 10 Een praktijkonderzoek in de wijk Lunetten (Utrecht) in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed o.l.v. Gabor Kozijn (projectleider bij de RCE en gastdocent aan de RWA).

11 Onder leiding van minorcoördinatoren Marjan Otter en Mario Jellema.

13 Een van de deelnemers was Reinwardt-alumna Talitha van Ooijen, zie www.platformvoer.nl.

De Reinwardt-specialisatie bestaat verder uit een minor, het afstudeeronderzoek en de afstudeerstage. In studiejaar 2016-2017 gingen de twee minoren Tentoonstellen en Cultureel Ondernemen¹¹ gezamenlijk aan de slag in het Cruquiusgebied. In opdracht van MooiLostOp en AMVEST organiseren studenten een evenement en ontwikkelen een binnen- en buitententoonstelling. Het gebied is rijk aan historie, en een aantal gebouwen is in de gebiedsontwikkeling al meegenomen en krijgt een nieuwe bestemming. De focus van de studenten ligt echter niet op de zorg voor de fysieke objecten, maar juist op het blootleggen en presenteren van het narratief van de locatie: wat is de geschiedenis van de plek, welke verhalen zijn er op te halen en welke extra betekenissen kunnen hiermee gegeven worden aan het gebied en zijn (toekomstige) gebruikers? Aansluitend op de minor volgt het vierde jaar met een stage en onderzoek. In de afstudeerfase wordt gewerkt in themagroepen, waaronder de afstudeergroep Placemaking, gelinkt aan het onderzoeksprogramma *Straatwaarden*. De reader voor het eerste Straatwaarden-atelier over placemaking werd samengesteld uit werk van deze studenten.¹²

De rol van de erfgoedprofessional

De aanleiding voor de verbreding van het curriculum in 2008 was enerzijds de toenemende aandacht voor en tegelijk een dynamisering van erfgoed in de maatschappij en daarmee samenhangend een veranderend werkveld. Naast een zaak voor experts en instituties werd erfgoed – zowel de waardering ervan als de zorg ervoor – een zaak van het publiek. Eenzelfde beweging is zichtbaar in de wereld van erfgoed en ruimte. Tijdens het laatste Monumentencongres werd het pamflet '10 suggesties voor de nieuwe rol van de erfgoedprofessional' uitgereikt, samengesteld door een panel jonge erfgoedprofessionals onder leiding van hoogleraar Joks Janssen en Platform VOER.¹³ Janssen: 'Na alle een-tweetjes met corporaties en de markt is het heel goed dat de overheid en experts de burger meer regie gunnen over de eigen leefomgeving.'¹⁴ Volgens hem is de nieuwe generatie erfgoedprofessionals minder gefocust op behoud, en gaat ze op een dynamischer – 'ontspannener' – manier met erfgoed om. Waar de experts weinig waardering konden opbrengen voor de kolossen uit de jaren zeventig, weet een nieuwe generatie

12 De afstudeergroep Placemaking onder leiding van Fieke Tissink en Nancy van Asseldonk. Samenvattingen zijn te vinden in de reader (zie de projectpagina Straatwaarden op www.ReinwardtCommunity.nl).

14 'Lossere omgang met erfgoed past bij deze tijd. Interview Joks Janssen door Marijke Bovens' (22 dec. 2016),

www.platformvoer.nl/lossere-omgang-met-erfgoed-past-bij-deze-tijd.

creatieven hier nieuwe betekenis aan toe te kennen. De waarde wordt niet bepaald vanachter het bureau, maar in het gebruik. Wat betekent de dynamisering van erfgoed voor de monumentenzorg en meer in brede zin voor erfgoed in de ruimtelijke ordening? Veel gebouwen, waaronder monumenten en/of monumentale panden, staan leeg of komen op termijn leeg. Daarnaast is er met name in de steden een grote behoefte aan woningen.¹⁵ Zowel nieuwbouw als sloop behoren tot de mogelijkheden.

Maar een gebouw heeft een geheugen, een straat een geschiedenis, elk dorp, elke stad of regio een eigen verhaal. Hoe kan je gehoor geven aan de stem van een plaats, zodat nieuwbouw aansluit op de betekenis die een gebied al heeft voor bewoners en gebruikers? Of dat bij sloop niet ook het verhaal verloren gaat? De waardering voor historische binnensteden is hoog omdat er meerdere verhalen te beluisteren zijn, die elke stad uniek maken. Leefbaarheid, zowel in stedelijke als krimpgebieden, gaat ook over de identiteit en ziel van een plek. Uiteindelijk gaat het over waardering, in al haar facetten: de waardering door experts, met oog voor cultuur- en architectuurhistorische waarde, gaafheid en herkenbaarheid, de ensemblewaarden en zeldzaamheid; de waardering voor en door een gemeenschap, waarbij persoonlijke verhalen en emotionele overwegingen – de immateriële waarde – een rol spelen; en niet te vergeten waardering door de markt, omdat financiële overwegingen onderdeel zijn van de keuze om iets wel of niet in stand te houden. De erfgoedprofessional kan een rol spelen bij het in kaart brengen, ‘wegen’ en inzetten van de verschillende waarden, en dat alles op een inzichtelijke wijze.¹⁶

¹⁶
Zie ook
Meurs 2017.

Anderzijds zien we, tegelijk met die verbreding en dynamisering van erfgoed, ook in de ruimtelijke ordening dat het werkveld de afgelopen jaren is veranderd. De rijksoverheid trekt zich terug. Ze creëert weliswaar met wet- en regelgeving de kaders voor initiatiefrijke burgers en de markt, maar geeft grotendeels de regie uit handen. Lokale overheden pakken het in het beste geval op en nemen de regiefunctie over, naast de markt en burgerinitiatieven. Hoe dit uitpakt? In de ateliers van het project

¹⁵
Afhankelijk van
het groeiscenario
kan 35% tot 80%
van de woning-
behoefte
binnenstedelijk
opgevangen
worden in
leegstaande
panden en met
name op on(der)
benutte terreinen
(Van Duinen *et al.*
2016).

Straatwaarden zijn vele voorbeelden verkend, aan de hand van de thema's Placemaking, Commons en Co-creatie. Voorbeelden waarin makers hebben geleerd zichzelf als 'objectieve expert' naar de achtergrond te dirigeren en in plaats daarvan als spelleider op te treden. Hierbij zijn er minder zaken vanzelfsprekend en komen er vaker tegengestelde meningen – en emoties – in het spel. Professionaliteit zit niet langer in objectieve kennis, maar in de professionele begeleiding van het proces. Het blijkt een praktijk van vallen en opstaan, soms tegen de stroom in. Maar ook een praktijk die waardevolle, inclusieve en duurzame resultaten oplevert. Ook hier is een rol voor de erfgoedprofessional weggelegd.

Hoe verder?

Wat betekent dit voor de Reinwardt Academie? Allereerst gaat het om kennisontwikkeling in de vorm van onderzoek door en aan het lectoraat. Daarnaast krijgen studenten een theoretische basis over erfgoedvorming. De student leert hoe in wisselende context met sporen uit het verleden in het heden wordt omgegaan. Hoe is – onder invloed van culturele en maatschappelijke ontwikkelingen – in het verleden erfgoed gewaardeerd en geselecteerd, herinnerd en vergeten? En welke huidige maatschappelijke ontwikkelingen zijn van invloed op ontstaan van en omgang met erfgoed? De student maakt kennis met verschillende visies op erfgoed in disciplines die zich daar mee bezighouden: [cultuur] geschiedenis en museologie, en in toenemende mate aandacht voor etnologie, antropologie, archeologie en geografie. Zoals hierboven werd beschreven, is de afgelopen jaren in de vorm van keuzevakken en afstudeeronderzoeken al een eerste stap gezet. We gaan door met het verzamelen en ontwikkelen van nieuwe kennis en methodieken en de vertaling ervan naar het onderwijs. Dit kan door het onderzoeksproject Straatwaarden een vervolg te geven, maar er zijn nog wel meer opties, in samenwerking met andere opleidingen en (erfgoed)instellingen.¹⁷

Ten tweede gaat het om de toepassing van kennis in de praktijk. Eerste praktijkervaring voor de Reinwardt Academie was de Week van het lege gebouw. In 2015 organiseerden wij zelf de derde editie, in La Cascade, het voormalige hoofdkantoor van Gemeentewaterleidingen Amsterdam

dam, Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten en
InHolland: www.amsterdamcreativeindustries.com.

¹⁷
Een aantal onder-
zoeksprojecten is
afgelopen jaren
georganiseerd
onder de paraplu
van het Amsterdam
Creative Industries
Network (ACIN),
een innovatie-
samenwerking
tussen de Hoge-
school van Amster-

nabij station Sloterdijk, opgeleverd in de jaren zestig en in 2006 volledig verbouwd tot een generiek kantoorgebouw.¹⁸ Leeg. Nota bene het enige niet-monumentale gebouw in de WvHLG-reeks verdiende een verhaal en nieuwe betekenis, gebaseerd op de historie van het gebouw en de omgeving waar het zich bevond. Naast deze collectieve stappen – de vijfde editie staat er nu aan te komen – zien we het aantal individuele stages op het gebied van Erfgoed en Ruimte toenemen, en zijn er in de vrije studieruimte op dit thema diverse nieuwe vakken ontwikkeld en aangeboden. Deze ontwikkeling zetten we voort. De ervaringen in de praktijk zullen verder richting geven aan de ontwikkeling van het curriculum.¹⁹

¹⁸ www.weekvanhetlegegebouw.nl/edities.

Niet onbelangrijk tenslotte is de reflectie op zowel theorie als praktijk. Een student leert maatschappelijke ontwikkelingen vertalen naar de praktijk, met de daarbij behorende ethische afwegingen en persoonlijke positionering. Waarderen betekent juist niet te snel oordelen, maar recht doen aan verschillende waarden en oordelen. En je bewust zijn van je eigen subjectiviteit. Welke bronnen, welke informatie gebruik je? Hoe deel je dit, met wie? Hoe doe je recht aan diversiteit? Welke positie neem je in? Welke grenzen stelt het systeem? En hoe ga je daarmee om? Meer concreet kan het gaan om vragen als: hoe ga je als erfgoedprofessional om met *gentrification*, overlast als gevolg van toerisme, beschadiging of vernietiging van erfgoed, betwist en belast erfgoed, processen van toeëigening en uitsluiting, etc.

Samengevat zien we dat de Reinwardt Academie het terrein Erfgoed en Ruimte de afgelopen jaren verkend heeft. We leren van de crossovers. Zo wacht een gebouw dat zijn functie verliest vroeg of laat herbestemming of sloop. Daar kan de museumwereld nog van leren. Nu is de tijd van het ongebreidelde collectioneren weliswaar voorbij, maar collectiemobiliteit en ontzamelen blijken in de praktijk een moeizaam proces. In de ruimtelijke ontwikkeling maken grootschalige nieuwbouw en groei deels plaats voor behoud en transformatie van de bestaande voorraad. Transformatie gaat niet alleen om het herbestemmen van fysieke objecten en structuren, maar vraagt ook aandacht voor verhalen en herinneringen,

de gebeurtenissen die er plaats hebben gevonden, de sociale structuren die er zijn ontstaan en de nieuwe die ervoor in de plaats komen. De museale wereld is ervaren in het toegankelijk maken van collecties, het ontwikkelen van narratieven, het organiseren van participatie. Deze kennis en ervaring kunnen in het ruimtelijk domein ingezet worden. Meer en meer blijkt de wereld van het immaterieel erfgoed de schakel. Kijken als een etnoloog naar alledaags gedrag van mensen in hun omgeving kan de erfgoedprofessional helpen in het vinden en vormgeven van zijn nieuwe rol.

¹⁹ Een van de ambities van de Strategische Agenda Hoger Onderwijs en Onderzoek 2015-2025 is een sterkere verbinding tussen hoger onderwijs en arbeidsmarkt, met aandacht voor maatschappelijke vragen: www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2015/07/07/aanbieding-strategische-agenda-hoger-onderwijs-en-onderzoek.

Afgeronde afstudeeronderzoeken op het gebied van Erfgoed en Ruimte
2015-2016 aan de Reinwardt Academie.

Underground Placemaking. November 2016	Vera Esther Bals ‘Ergens een plek van 43 hectare om een eigen samenleving te starten, zelfvoorzienend te wonen en de stad te voorzien van een levenslaboratorium. Deze plek staat bekend als de ‘Amsterdamse Doe Maatschappij’ ook wel de ADM. Achttien jaar geleden streek er een groep van vijftien krakers neer op het terrein van de ADM en is daar een eigen samenleving gestart. Een zo succesvolle samenleving dat er momenteel ruim 130 mensen aan de traditie die ADM heet deelnemen. Tradities zijn erfgoed. Tijd voor erkenning! Of toch niet?’	Vera Bals deed onderzoek naar ADM en naar de vraag ‘Hoe kan het (immaterieel) erfgoed van underground placemaking, dat uit het straatbeeld verdwijnt, worden behouden en beheerd voor Amsterdam en zijn inwoners?’ Ze schreef een pakkend essay over de <i>UNESCO-conventie ter bescherming van immaterieel erfgoed</i>, die geen ruimte biedt voor illegale tradities. Vera liep stage in het Sarawak Museum in Maleisië, waar ze zich voornamelijk met de ontwikkeling van een tentoonstelling heeft beziggehouden.
Kunstfort bij Vijfhuizen. Placemaking in een dorp. Kunst, historie, landschap & burgers. November 2016	Bart-Jan Ippel Bart-Jan Ippel heeft onderzoek gedaan naar Kunstfort Vijfhuizen, onderdeel van de Stelling van Amsterdam. De overheid trekt zich steeds meer terug, de burger krijgt meer invloed en eigenaren meer verantwoordelijkheid. Om als erfgoed voort te kunnen bestaan en tot een succesvolle plaats uit te groeien is het van belang de burger te betrekken. ‘Maar zijn bewoners wel bereid om te	participeren, en tot hoe ver wil een (culturele) instelling gaan om zich aan de omgeving te binden?’ Een onderzoek naar de discrepantie tussen een programmering gericht op ‘een (inter)nationale uitstraling met een sterke inbedding in de lokale en regionale gemeenschap’ en de daadwerkelijke bewonerswensen. Bart-Jan liep voorafgaand aan zijn onderzoek stage bij FOAM in Amsterdam.
Van Eesteren-museum mist zijn roeping als buurtmuseum. November 2016	Annemiek Jonker ‘Slotermeer lijkt een onopvallende buurt in Amsterdam-West. De buurt wordt gekenmerkt door armoede en werkloosheid. Een hoog percentage van de grotendeels niet-westerse inwoners heeft een taalachterstand.’ Echter: een deel van Slotermeer is in 2007 aangewezen als beschermd stadsgezicht. Het Van Eesterenmuseum — een initiatief van buurtbewoners — vertelt het verhaal over de stedelijke	ontwikkeling van de Westelijke tuinsteden. Een museum over de buurt, maar ook voor de buurt? Uit het onderzoek van Annemiek blijkt dat het museum er niet in slaagt een verbinding tussen en met andere buurtbewoners te leggen. Waarom niet? En hoe zou het museum zijn potentieel als buurtmuseum kunnen verwezenlijken? Annemiek liep voorafgaand aan haar onderzoek stage in het <i>Museum of Broken Relationships</i> in Zagreb.

Placemaking in Den Haag – Vrede, recht en vrijplaatsen. Mei 2016	Talitha van Ooyen Den Haag, het centrum van de politieke macht in Nederland, draagt het stempel van Vrede en Recht, stad aan zee. De stad heeft een uitgesproken verleden als de hofstad, een identiteit die nog steeds aanwezig is. Talitha dook in de Haagse culturele jungle, haar ‘hometown’, op zoek naar verhalen van placemaking en erfgoed, naar alternatieve identiteiten. En zijn deze	bottum-up initiatieven er gekomen dankzij of ondanks gemeentelijk cultuurbeleid en economische en ruimtelijke ontwikkelingen? ‘Het is niet het bestuur dat de stad creëert, het zijn de 500.000 inwoners van de mooiste stad achter de duinen die die stad zijn charme geven.’ Talitha liep stage bij kunstenaarscollectief Billytown op voormalig industrieterrein de Binckhorst in Den Haag.
Sense of place in Yangon. De rol van placemaking bij creatief reuse-urbanism. Juni 2016	Siënna Veelders Siënna Veelders verrichtte haar onderzoek in Yangon, hoofdstad van Myanmar. Sinds de grenzen in 2010 opengingen, staat de historische binnenstad onder druk. Elke vierkante meter van de openbare ruimte wordt opgeslokt en toegeëigend. ‘Als er geen bewustzijn gecreëerd kan worden omtrent het behouden van stedelijk erfgoed, zal het straatbeeld drastisch	veranderen en worden de oude panden vervangen door nieuwbouw.’ Voor het project Heritage Works Yangon keek Siënna naar mogelijkheden om burgers bottum-up te betrekken bij het behoud van gebouwd erfgoed. Vervolgens liep zij stage bij Stipo in Rotterdam, waar ze de rol van erfgoed als onderdeel van placemaking verder onder de loep heeft genomen en in de praktijk bracht.
Fort bij Rijnauwen, een vestingwerk van waarde. Januari 2016	Lysanne Versteegh Aan de rand van de stad Utrecht ligt landgoed Amelisweerd, een oase van rust, ruimte en natuur. Hier bevindt zich ook Fort bij Rijnauwen, met ruim 30 hectare het grootste fort van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Ondanks vele jaren van leegstand zijn de gebouwen op het fort vrijwel gaaf bewaard gebleven en heeft ook de natuur zich er kunnen ontwikkelen. Staatsbosbeheer wil het fort duurzaam behouden en tegelijk toegankelijker maken. De zoektocht naar	een passende bestemming begint met het onderzoeken van de waarden van het erfgoed. Lysanne bracht verschillende waarderingen in kaart voor het Fort Rijnauwen: de cultuurhistorische waarden, natuurwaarden, maatschappelijke waarden en economische waarden. Ze liep vervolgens stage bij Staatsbosbeheer waar ze zich bezighield met de voordracht van de Nieuwe Hollandse Waterlinie voor de UNESCO-werelderfgoedlijst.

Granby Four Streets Market, Liverpool.

De 'Granby Four Streets' in de achterstandswijk Toxteth, in Zuid-Liverpool (VK), kregen in 2015 wereldfaam toen het Londense ontwerperscollectief Assemble samen met buurtbewoners de prestigieuze Turner Prize won. Reden was hun 'sociale kunstproject', waarmee de lokale gemeenschap een rij decennialang verwaarloosde en leegstaande huizen gezamenlijk had opknapt en van de sloop gered. Georganiseerd als een zogeheten 'Community Land Trust' bracht het wijkcollectief deze verloederde plek weer tot leven, onder andere door het opzetten van de Granby

Workshop waar bewoners zich handwerktechnieken eigen maakten om zelf meubels te maken voor de woningen en lokale buurtinitiatieven zoals de Community Market, gewoon op straat. Granby Four Streets staat symbool voor herontwikkeling vanuit de community, 'placemaking', lokale toe-eigening, collectieve (erfgoed)waarden en nieuwe vormen van co-design in de leefomgeving. [Het voorbeeld van 'Granby Four Streets' was onderdeel van Straatwaarden-atelier #3: Co-design].

Foto: Ronnie Hughes, a sense of place, 2015.

Viewing heritage & space through a 'sustainist' perspective fundamentally recasts social heritage issues in the living environment. Michiel Schwarz, *Straatwaarden* project team member and cultural researcher of sustainism, furnishes the conceptual frame for the project, marking three 'lines of sight' for the heritage design studios: Placemaking, Commons and Co-design. In doing so, he opens the debate on who is – and ought to be – actively engaged in the newly-emerging 'playing field' where heritage-making becomes part of designing socially sustainable futures.

The origins of the *Street Values* project (*Straatwaarden*) can be traced back to a research and policy domain that – somewhat awkwardly – is named 'Heritage & Space' (in Dutch: *erfgoed & ruimte*). It has emerged over the last decade as a response to a seemingly simple question: 'Where and how are heritage issues part of spatial planning?' The very use of the ampersand in between the two constituent terms speaks volumes for the way the two parts are conventionally cast as separate domains. The dichotomy between heritage and spatial planning gives rise to its own limitations: seeking to connect the two fields of practice somehow suggests that up till now they have not been connected. In reality, for all of us to see – as issues such as 'adaptive re-use' remind us – heritage concerns and the practices of spatial design are often very much interwoven. Or, as we contend, they should be.

The *Street Values* project is embracing a more integrated problem frame, exploring the crossovers between 'heritage' and 'design' especially in the built environment and urban contexts. In doing so, it enables us to view heritage issues in relation to contemporary social change, in particular what we identify as a shift from modernist to *sustainist* culture.¹ The 'sustainist perspective' – more of which below – provides a conceptual frame to re-view and recast these issues.

Michiel Schwarz

3. Heritage-making and placemaking in the sustainist era

Crossovers in a time of social engagement

In recent years, we have been witnessing a 'societal turn' in addressing issues of 'heritage & space'. The 2013 (Dutch) national *Research Agenda on Heritage and Spatial Development*, for example, charts a process of increasing social entrenchment around heritage issues (in Dutch: *vermaatschappelijking*).² Whereas historically, heritage was primarily a matter of the state to assess and govern, with a growing role for market institutions, in the last decade or so we see an increased focus on heritage as a societal and social concern. Equally, public policies on integrated heritage conservation are beginning to recognise this

² Witsen 2013.

¹ The words 'sustainism' and 'sustainist' to denote the next cultural era were first coined in the visual graphic manifesto by Schwarz and Elffers 2010. It is perhaps a sign of the times that the *New York*

Times picked up the new term sustainism in the first week of publication of our manifesto (Alice Rawsthorn): 'Sustainism: It's Got A Name, Now Do It', January 9, 2011 (www.nytimes.com/2011/01/10/arts/10iht-design10.html).

societal transition, whilst it can also be seen in recent heritage academia and practices.³ In such a changing context a more integrated and more socially informed approach is called for.

Especially in the current shift towards public and community engagement, we can no longer – if we ever could – separate the physical design of our living environment (‘spatial development’) from ‘heritage’ concerns such as social values and immaterial qualities that define our engagement with that living environment. As is often the case, the whole is larger than the sum of its parts. Simply placing a plus-sign or an ampersand between the areas of ‘Space’ and ‘Heritage’ is not enough to come to terms with the practices and institutional arrangements which are currently emerging. If we insist on having a symbol to denote our present predicament, the multiplication-sign would be more appropriate: *Heritage x Space*. Such a conceptualisation gets us onto a very different path – a route which takes us beyond contrasting the two domains, and has us examine the overlapping crossover areas.

Exploring ‘Heritage x Space’ leads us to map the territory in terms of relationships and interconnections, focusing on the overlapping areas, the crossovers.⁴ In the new culture, a Venn diagram becomes the key icon for visualising this. Pictured this way, the crossover area – which in a conventional view belongs to the peripheries – becomes the new centre (Figure 1). From such a perspective, we can examine ‘Heritage x Space’ in a single frame. By positioning ourselves explicitly at the crossovers, we can examine the emergent practices of ‘heritage-making’ and give it an integral role in the design of our living environment.

Cultural transition: sustainist perspective as ‘lens’

The changing attitudes to ‘heritage’ and its role in the built environment and urban design can be viewed as part of a much broader shift in society. Underpinning the ‘changing context’ is a *cultural* shift: in our collective perceptions, in what we value, and in the way we design our living environment. I have characterised this as a transition from modernism to sustainism.⁵ It is evident in the way we are changing our

³ See e.g. Janssen and Beunen 2014. In relation to monuments and sites of cultural heritage value, see Meurs 2016.

⁵ See above, note 1.

Figure 1.
Crossovers – ‘Heritage x Space’.

approach to a host of issues relevant to ‘heritage & space’ – from the kind of values and knowledge that are deemed relevant, to civic participation and the kind of policy processes in addressing heritage. The *Street Values* project is informed by the idea that in the era of sustainism, we need to reframe how heritage practices and knowledge *interact* with the design of our living environment.

What distinguishes the emerging sustainist culture from its modernist predecessor most is an altogether different ethos, which is more connected, locally-rooted, collaborative, respectful of the human scale, and altogether more environmentally and socially sustainable. Sustainism represents a shift in perspective, manifesting itself in changing attitudes and practices in a wide spectrum of contemporary social and economic developments. Witness, for example, the growth of civic initiatives, collaborative platforms, the sharing economy, local energy collectives and neighbourhood appropriation of historical monuments and sites – to name just a few. All of these reflect a change in how we relate to our built and natural environment, expert knowledge, participation, social issues, the future, and our histories. In other words, what we are facing is nothing less than a fundamental change in culture.

⁴ The emphasis on connections and relationships is also one of the features identified in the so-called ‘vector approach’ on heritage and space, both as a mode of governance and defining conceptualisation (Witsen 2013).

Sustainist shifts

The transition from modernism to sustainism may be gauged through a range of conceptual shifts in how we view and address our relationships with the living environment, technology and nature, as well as institutional change and forms of governance. Some key aspects of the shift from modernist to sustainist culture are listed in Table 1.⁶

TABLE 1	From modernist	▶ sustainist culture
	Modernism	▶ Sustainism
	Object	▶ Relationships
	Globalised	▶ Place-based
	Functions	▶ Values
	Efficient	▶ Meaningful
	Centralised	▶ Networked
	Universal	▶ Context-dependent
	Closed	▶ Open
	Top down	▶ Bottom up
	Expert-led	▶ Community-driven
	Design for	▶ Co-Design

In the context of 'Heritage & Space' these and similar conceptual shifts amount to changes in perceptions and attitude, in values, and in social and institutional practices. In the process, the notions of both 'heritage' and of 'design' are being recast. Looking through a 'sustainist lens' brings into view some of the recent trends, in heritage practice and theory, as well as the social turn in (spatial) design and the growth of the civic economy.

These go well beyond 'green' living, and include a shift from spatial features to identities of place, a widening social value concern, growing attention for the interconnected nature of the issues, and participatory practices. The tables below present some of such shifts, highlighting how problem frames, conceptualization and practices are being recast in both the heritage domain (Table 2) and in spatial planning (Table 3).

⁶ These build on work presented in two previous publications: Schwarz and Elffers 2010 and Schwarz and Krabbendam 2013.

TABLE 2	Heritage	▶ through a 'sustainist lens'
	Geographical/location features	▶ Identities of place
	Historical value	▶ Social value(s) and qualities
	Physical features	▶ Narratives & experiences
	Independent 'objects'	▶ Relations and interconnections
	Expert assessments	▶ Participatory & co-created

TABLE 3	Spatial design	▶ through a 'sustainist lens'
	Space	▶ Place
	Spatial design	▶ Design of the living environment
	Urban planners	▶ City makers
	Functional use	▶ Social qualities
	Components	▶ Connections
	Expert design	▶ Co-design

Heritage design studios: three conceptual entry points

The *Street Values* project builds on earlier work, at Reinwardt Academy, the Amsterdam Academy of Architecture and elsewhere, which examined heritage and design issues in a sustainist perspective. In particular, it takes up a number of themes raised in the 2016 publication *A Sustainist*

⁸ *Lexicon*⁸ which charted the changing 'landscape' through seven entries. Schwarz 2016. Three of these were taken up in the context of *Street Values*, providing the conceptual agenda for a series of three exploratory 'heritage design studio' sessions, which were organised at Reinwardt Academy in 2016.

The *Street Values* studio sessions (in Dutch: 'ateliers') were structured around three (sustainist) concepts:

- Placemaking
- Commons
- Co-design

The sections below (partly published in Schwarz 2016) elaborate on each of these concepts, thereby providing three strands through which to explore the issues, and furnishing a conceptual backcloth for the *Street Values* research.

Placemaking

In many urban areas we see a growing number of local developments such as DIY housing schemes, repair cafés, urban farms, neighbourhood sharing platforms, and local cooperatives – more than 300 in the last five years in a place such as Amsterdam. A sustainist ethos – local, connected, collaborative, sustainable – is literally in our streets. This is one of the observations that led us to take *Street Values* as the name for our research project.

It is indicative for the depth of the current cultural shift that our language has been changing too.⁹ Over the last years the focus of the urban debate has been less in terms of ‘urban planning’ and more about ‘city making’ and ‘city makers’.¹⁰ Underpinning this change in discourse is a fundamental conceptual shift in how we deal with our living environment: from ‘space’ to ‘place’

‘From space to place’ is more than a mere play of words. It moves us beyond the objective notion of space, and shifts the focus to our relationships with the places we inhabit. That changes everything. It recasts what we understand by the term ‘living environment’ (Dutch: *leefomgeving*), because we can experience place and make it our own. A sustainist view of heritage and our living environment acknowledges that we live in streets, in neighbourhoods, in nature – we live in places, not spaces. We can speak of a ‘sense of place’. In significant ways, places are always ‘places of meaning’. Whereas space and spatial planning are functional terms, placemaking is all about meaning. It is only when we familiarise ourselves with our surroundings that, as the human geographer Yi-Fu Tuan says, ‘abstract space becomes concrete place, filled with meaning’.¹¹ And here we get to the heart of what much of the professional domain of cultural heritage is about, the process of making meaning.

As we turn from the design of space to the making of meaningful places, *placemaking* becomes the operative term. The *Street Values* project takes essentially a ‘placemaking’ perspective on heritage and design. Here we are opening the discussion in terms of ‘heritage-making’, analogous to the

⁹ The changing discourse as signifier for the shift from modernist to sustainist culture gave the impetus for my 2016 study (Schwarz 2016).

¹⁰ Franke 2015. See also the New Europe Cities in Transition network of city makers in 28 European countries, pioneered by Pakhuis de Zwijger, Amsterdam. <https://cities.intransition.eu>.

¹¹ Tuan 1977.

urban designers’ notion of ‘city making’ (though cultural heritage theorists would likely insist on the phrase ‘social formation of heritage’). Rethinking heritage and design from a placemaking perspective leads us to chart links with local identity, community and social values. Such factors go beyond functionality, and are concerned with improving qualities of place. They build on relationships, embrace social concerns, and contribute to a sense of place. This is exactly what is underpinning the current wave of civic ‘bottom-up’ initiatives we can see happening in our urban neighbourhoods.

Citizen-led urban developments underscore a significant feature: that community lies at the very heart of placemaking. Indeed, the term placemaking implies a community-centred process of design, and by implication of heritage-making too. As the pioneering non-profit Project for Public Spaces has phrased it: ‘It takes a place to create a community, and a community to create a place’.¹²

¹² Silverberg *et al.* 2013.

Framing heritage in terms of placemaking leads us to a crucial question: ‘Who are the placemakers?’ Going beyond the conventional experts in cultural heritage and urban architecture, placemaking and heritage-making open up the process to other actors and stakeholders. We cannot speak of placemaking and heritage-making without involving those who actually inhabit the places and give them meaning. In the sustainist era, as citizens become actively involved in shaping their own living environment, they become ‘designers’ and ‘re-designers’. More precisely, they become co-designers – an issue that is explored below, under our third sustainist concept, *Co-design*.

Placemaking is an active concept, where the process is as important as its outcomes. That is why successful placemaking initiatives emphasise the ‘making’ of place and of community, building connections, creating shared experiences. The process of placemaking is concerned as much with our relationships with our surroundings as with place itself. Hence, placemaking, in its core, is about forms of engagement. Think of how we relate to the buildings in our streets, our churches, our schools, our

monuments. It is all about where we stand and how we wish to engage with our surroundings, physically and socially (and even emotionally). The issue of designing appropriate forms of social engagement has institutional dimensions too. It can be seen, for example, in the rise of local hubs, cooperatives and platforms.

The concept of placemaking enables us to embrace a more value-driven design process, where social values rather than just functional features inform how we shape and experience our living environment. In doing so, many issues which conventionally have been part of the cultural heritage professional's basket, become part of the making. Urban designers are including heritage concerns into their design interventions, whilst heritage experts become designers and re-designers. Put differently, a placemaking perspective on 'heritage & space' shifts our focus on social qualities and connections which come into play to create places of meaning. It opens up the 'playing field' to different players, changes the play itself, the rules and its outcomes. It prompts us to re-frame the issues, and moves the challenges of 'Heritage and Space' into an active (if not activist) mode. As we go from space and heritage to placemaking and heritage-making, we are shifting the ground as well as our gaze. The idea of placemaking thus becomes a framework for (re-)viewing what is happening and what can be done. Or rather: to re-frame how we wish to shape the relationship between placemaking and heritage-making, and with it the kind of future we envisage.

In the PLACEMAKING symbol, three interlocking 'houses' create a triangular space, forming a common area – symbolising how meaningful places and living environments depend on community. The shared central area is a visual metaphor for building places of meaning rather than designing abstract spaces. The triangle is the root form for sustainist symbols; it is nature's strongest construction and has the simplest complex geometry. (Symbol designed by Joost Elffers)

Commons

The emergence of sustainism cannot be fully gauged without the idea of the commons. In fact, with its emphasis on collective resources, community governance and collaborative sharing, the commons marks a concept that is central to sustainist culture, both in how we view the living environment and in the values by which we shape its future.

In recent years, the idea of the commons can be seen to experience a revival. It has emerged in many recent developments concerning the governance of our living environment – in our streets, our neighbourhoods, our cities. Urban initiatives such as collectively managed community gardens, shared neighbourhood places, but equally open-source museum collections, all embrace a commons in one form or another: they depend in some ways on notions of common resources, communal values, and collaborative practices.

Commons have a long and rich history – the common areas in traditional villages are an example, or the way indigenous communities have dealt with the natural environment and natural resources such as water (compare Dutch *meent* for communal pastures, the root of *Gemeente*; Frisian: *mienskip*). Commons are what belongs to all of us, and what we look after communally. It is 'all that we share', as American writer Jay Walljasper captures it succinctly in the title of his field guide to the commons.¹³ When we think of the commons, we can think of natural commons such as oceans and rivers, or cultural commons such as the village well, the park, lending libraries, scientific knowledge and supposedly much of what we call 'cultural heritage'. A locally-run neighbourhood park is a simple but good example of a contemporary urban commons, in that it is looked after collectively by members of a local community. The key word here is a community, whose members are the 'stewards' of the commons.

¹³ Walljasper 2010.

Collectively run and shared places in our cities have been organised as 'urban commons' – which are neither public nor private but, rather, a common space. The term commons as used today is a contemporary version of an old word, meaning what is commonly shared. It goes beyond

the conventional dichotomy of private versus publicly-owned, or market versus state. It represents, rather, a third domain based on the ideas of civic community and shared stewardship. The idea of what is commons and what is not makes us rethink how sharing and collaborative practices fit into the way we value and create our living environment.

Today *commons* has become a kind of umbrella term for taking communal responsibility for whatever is held in common. The commons idea can be seen as mind-set as much as a way of organising resources, places and heritage. In the words of scholar and activist David Bollier ‘the commons is at once a paradigm, a discourse, an ethic, and a set of social practices’ that work as ‘an active living process’.¹⁴

¹⁴ Bollier 2016;
www.thenext
system.org/
commoning-as-
a-transformative-
social-paradigm.

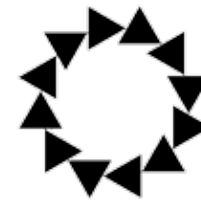
The power of the commons lies less in embracing it as a noun, but more as a verb: *commoning*. It refers to the act of creating and sustaining a commons, thereby turning it into an active mode. In doing so, commoning goes beyond the modernist idea of simply looking after common resources. Rather, commoning – to quote Bollier once more – is concerned with ‘building human spaces in which the local, the distinctive, and the historical matter’ [where] we need to recognise ‘unique experiences, vernacular traditions, cultural values, and geographies’.

The commons idea is concerned with the collective appropriation and governance of a common good or place by a community. As a shorthand definition, commoning can be said to connect three Cs: Collaborative, Community-governed and Communal. *Collaborative* highlights the willingness and ability of people to share things for a common cause. American economist and social theorist Jeremy Rifkin speaks of ‘collaborative commons’, underscoring that ‘sharing culture is what the commons is all about’.¹⁵ *Community-governed* makes explicit that community relations and community stewardship are at the heart of commoning. Citizens, members of a community are the commoners. *Communal* denotes a common resource, neither public nor private, but shared by [a] community.

¹⁵ Rifkin 2014.

The concepts of commons and commoning thus lead us to a new set of questions about how ‘heritage in place’ is created, valued and governed. What could the idea of commoning mean in the context of processes of heritage-making? What if places of cultural heritage are treated as a commons, as communal places, governed and shared by a [local] community? Who are the commoners in this view of heritage-making? If we view our streets and neighbourhoods as places for commoning, how can we re-imagine monuments and historical sites as commons?

‘Heritage as commons’ enables us to explore further the connection between placemaking and heritage-making. Many of the sustainist practices with commons features are concerned with urban placemaking. Hence looking at current practice with new citizen-initiated, collectively managed places, we can begin to chart the implications for the way we [wish to] address issues of heritage. Viewed through a sustainist lens, the idea of commons can thus provide a conceptual frame for forging new forms of social engagement in processes of heritage-making.

At the heart of the ‘commons’ idea is to communally look after a common good or purpose. The COMMONS symbol visualises the commons as a circle, creating a shared area in the middle. Any commons can only survive when it has a community around it. The complete circle, as visualised in this symbol, gives the commons its strength and sustainability. Once broken – for example when it is turned into a private space – its common qualities vanish. [Symbol designed by Joost Elffers]

Co-design

In developing the *Street Values* project a significant feature has been how to address issues of ‘Heritage & Space’ as design challenges. To recast the discussion in terms of processes of design [and re-design] opens up new vistas for exploring what is involved in ‘heritage-making’. In doing so, it prompts us to reflect on the nature of ‘design’ itself and on its relevance for heritage practice and theory.

Taking such an approach leads us to raise a key feature of sustainist culture: co-design. In the era of sustainism, 'co-design' is a shorthand for an emerging collaborative practice that shifts our perspective from designing not just for society, but in and with society. This shift brings new challenges for both heritage-making as well as (urban and spatial) design. Furthermore, exploring a 'co-design' view of 'heritage-making' provides a way for reflecting on who is involved in the 'making' (the 'designing' and 're-designing') and what this implies for the content and process in the formation of cultural heritage in our living environment.

The idea of *co-design*, involving collaborative practices between designers and non-designers, is to be seen as part of a growing trend of community participation in the design of our living places and cultural institutions. In recent years, co-design has become a fashionable term to capture how design practices have been transforming as users and citizens increasingly become involved. The concept of co-design refers to a range of developments both within and without design – from the shift toward user-generated design and participatory design methodologies to grassroots civic design and community practices in social design. Co-designing means exactly that: to design together. In sustainist times this implies that 'experts' and 'non-experts' are designing together. And it opens up the way for an approach that is marked by three attributes: collaborative, inclusive and open. These are the hallmarks of 'co-design' in the sustainist era.

The transition to a more participatory, locally-based and citizen-led way of 'designing' our living environment – which I associate with the rise of sustainism – takes on many forms. Whether in DIY city development or a citizen-run neighbourhood museum, what they have in common is that they reject the established path of 'expert-led and top-down' approach. Rather they develop from the ground up and seek ways to co-design with established institutions and experts.

The rising interest in co-design signals a shift in perspective as well as praxis: to design not just *for* people but also *with* people. This marks a change from modernist mass culture, where goods and services were

18

On the changing practice of design, see Yee *et al.* 2013. Human-centred design approaches and design thinking

in relation to museums is also gaining ground. See the blog of the San Francisco Bay Area consultancy 'Designing Insight'. <http://designinginsights.com>

16
Leadbeater 2009; <http://homemcr.org/media/the-art-of-with-essay>.

delivered to and for customers and users. Here Charles Leadbeater, a leading thinker on innovation, speaks of a new 'logic of with' that is altogether more collaborative, open and shareable.¹⁶ It reflects the sustainist shift from 'designing for' to 'designing with'.

17
Manzini 2015.

If heritage-making is conceptualised as a design process, then we need to ask: 'Who are the designers?' The concept of co-design turns design into an inclusive process. And it turns all of us into designers of sorts. Especially at a time when design is becoming more of a tool for social innovation, we are moving to a society 'where everybody designs', to use the phrase of design thinker Ezio Manzini.¹⁷ Of course, following this line does not mean that we will all acquire the professional skills of an architect, urban designer or heritage professional. But it does imply that we have to rethink the relationships between the professionals and the non-professionals. Furthermore, it challenges us to view heritage-making fundamentally as collaborative and participative processes.

In the professional design domain, participatory approaches have been growing steadily over the last decade or so. They come under a wide variety of terms – user-centred design, participative design, collaborative design, open design, social design, to name the most used.¹⁸ In the field of heritage, and museums in particular, we have been witnessing the rise of inclusive, collaborative and participative approaches. This trend is reflected in terms such as 'participatory museum', 'ecomuseum', and 'community museum'.¹⁹

19
Simon 2010 and 2016; www.participatorymuseum.org.

The rise of 'co-design' reflects a burgeoning movement toward community-embedded strategies, and with it questions a changing role for professional experts in the new social context. The term 'co-design' signifies an emerging practice that connects professionals with relevant groups and communities in new ways. Just for good measure: co-design is not to be taken here as yet another clever methodological design tool. Rather, it represents a particular stance on the meaning and the process of designing – one that embraces, as indicated above, inclusiveness, collaboration, and openness as valued qualities.

Adopting a co-design perspective not only changes the design (c.q. heritage) process and its participants, it also reframes the entire notion of what is being designed, or re-designed. So much so that we need new words to capture the new forms, such as the ‘co-designed city’, the ‘co-designed museum’, or even the ‘co-designed monument’ – even though we cannot define these at the outset. The idea of co-design merely opens the way for debating how heritage and design processes can become more socially embedded. Here, as elsewhere in sustainist culture, social engagement is central. The question raised by taking on a sustainist design perspective is how we develop appropriate forms of engagement in heritage-making.

The symbol for sustainist CO-DESIGN visualises the inclusive nature of a collaborative design process involving community as well as professional designers (in architecture, urbanism, heritage, and beyond). Each arrow refers to another, symbolising an ethos of shared responsibility and shared meanings. The symbol thus visualises an ethos of engagement, participation and mutual exchange (a feature of both sustainist design and processes of heritage-making). The symbol reflects the idea of ‘designing with’, rather than ‘designing for’.
[Symbol designed by Joost Elffers]

Recasting ‘heritage x space’

The three conceptual terms explored here – Placemaking, Commons and Co-design – provide us with inroads into the changing context for heritage-making in our living environment. Separately and together they reframe both our perception of the issues and the way we address (and choose to address) the issues at the crossovers between ‘heritage’ and ‘space’: Heritage X Space. If this is the new territory, the sustainist perspective can provide a lens to re-view and re-cast its key features. By way of conclusion, let me summarise how this has shifted the ground along four strands.

Firstly, it shifts us into an active mode: from identifying ‘heritage’ to ‘heritage-making’ (analogous to the shift from ‘place’ to ‘placemaking’). Secondly, it reframes heritage questions as (re-)design challenges, whilst adding social (value) qualities into our (design) briefs. Thirdly, the participatory outlook on heritage/design connects with emerging community-centred practices and opens space to more activist modes, inviting us to explore forms of social engagement in both heritage-making and placemaking. And fourthly in the new social context – creating a new ‘playing field’, with more civic ‘players’ on the field – professional experts are challenged to re-assess and re-invent the role they play in ‘heritage-making’ in the era of sustainism.

**Buurttuin Lucas, Wildemanbuurt,
Amsterdam Nieuw-West.**

Op een leeg schoolplein in de Wildemanbuurt (Amsterdam Osdorp) begonnen buurtbewoners in 2013 een 'community-tuin'. Het werd een collectieve plek, om te groeien, te oogsten en eten te delen. Maar bovenal werd het een ontmoetingsplaats om te leren van elkaar en telkens weer nieuwe initiatieven te starten. Zo bouwden ze een openbare buurtoven en startten er lokale ondernemingen als Lucas Groen. De tuin maakte inmiddels plaats voor een nieuwe school, maar de community groeit door. Buurttuin Lucas – de 'Eetbare Tuin' – was een initiatief van Urbaniahoeve in samenwerking met de Lucas Community, The Beach social design hub (zie de bijdrage van Diana Krabbendam in deze bundel) en het Amsterdams Steunpunt Wonen. Het is een actueel voorbeeld van 'sustainist' co-design tussen buurtbewoners, ondernemers, stadmakers en sociaal-ontwerpers. Gezamenlijk creëren ze een socialere en groenere omgeving waar lokale, sociaal-duurzame waarden en kwaliteiten letterlijk een plaats krijgen. (Deze en andere activiteiten van The Beach werden besproken in Straatwaarden-atelier #3: Co-Design). Foto: The Beach, 2013.

Verkenningen

Nieuwe praktijken en constellaties

Onderwijs staat niet los van de samenleving. Een nieuw filiaal in een verwaarloosde Haagse buurt is een buitenkans om bottom-up bewegingen daar te steunen. Hoe lastig dat is blijkt uit het verhaal van een voormalige schooldirecteur die wijkregisseur wordt. Hij analyseert zijn eigen casus vanuit dubbele optiek: die van de commons en vanuit de Social Quality Theory.

4. Rond de Ketelstraatschool: ethiek van commons en communities

Jaap Westbroek

Voormalige lagere school aan de Ketelstraat 21-23, Den Haag Molenwijk, gebouwd in 1924 door D.C. van der Zwart in de Nieuwe Haagse School-stijl. In de wijk is het het laatste restant van een stadsuitbreiding door Berlage die bij de stadsvernieuwing in de jaren tachtig geheel teniet werd gedaan. Voorgenomen sloop en appartementennieuwbouw werden door de economische crisis achterhaald. Tijdelijk gebruik door een *commons* wijk-initiatief Coöperatief Eigenwijzer als maak- en ontmoetingsplaats werd in 2014 omgezet in eigendom. De lotgevallen van het gebouw, de gemeenschap en de wijkregisseur stonden centraal op Straatwaarden atelier #2.

Foto: Melvin Toemin.

In Den Haag was ik lang betrokken bij een *grassroots*-initiatief in de Molenwijk, dat een goed voorbeeld vormt van een *commons*: het opbouwen van een sociaal-educatieve voorziening van, voor en door bewoners, met gebruikmaking van een herbestemd, monumentaal schoolgebouw aan Ketelstraat 23, de Ketelstraatschool.¹ De casus laat goed de complexiteit zien waar je bij de opbouw van zo'n *commons*-voorziening tegenaan loopt. De problemen zijn te beschrijven met het begrippenapparaat, de 'taal' die ik in het denken over *commons* in het Straatwaarden-project tegenkwam. Maar ze zijn ook vanuit een andere optiek goed inzichtelijk te maken, namelijk die van de Social Quality Theory, waar ik ook bij betrokken ben. Ik bespreek hier deze twee 'talen' en de bijdrage die ze leveren aan een beter begrip van de casus. Eerst geef ik een feitelijke beschrijving, waarna ik enkele kenmerken van de twee talen bespreek. De casus wordt vervolgens vanuit beide geïnterpreteerd. Ik ben zelf verder benieuwd of ze elkaar ook kunnen ondersteunen.

¹ Ook wel 'de Ketel': www.vriendenvanketelstraat23.nl en www.cooperatiefeigenwijzer.nl.

De casus Ketelstraatschool

De Ketelstraat is een essentieel onderdeel van een ontwikkeling die begin deze eeuw in gang werd gezet in de Molenwijk/Laak Noord in Den Haag. Daar startte ik in 2004, als rector van de Scholengroep Esloo, met de voorbereidingen van een nieuwe school voor praktijkonderwijs (voortgezet onderwijs voor leerlingen met een IQ < 80). De wijk stond zeer

slecht bekend: het aantal laaggeletterden was hoog en de wijk kende veel criminaliteit. Jongeren leerden thuis af wat we ze op school probeerden aan te leren - reden voor hun lage IQ. Die reputatie was zo negatief dat de vroegere naam Molenwijk, naar de bekende Laakmolen (o.a. geschilderd door Jan van Goyen), begin jaren negentig werd veranderd in Laak Noord. Ons vertrekpunt was dat leerlingen alleen zouden leren als de wijk mee zou ontwikkelen. Onze school zocht samenwerking met andere maatschappelijke organisaties, zoals woningbouwcorporaties en instellingen voor welzijn en zorg. We kwamen met een voorstel voor een gezamenlijk voorzieningencentrum in de school, maar dat werd in 2005 door de gemeente getorpedeerd. Die kon niet uit de voeten met de financieel-juridische constructie van een 'voorzieningshart' voor meer dan een partij.² De nieuwe school moest en zou een stand-alone, monofunctioneel gebouw worden. De school en haar partners – zorginstellingen en corporaties – zetten desondanks hun samenwerking voort om de wijk een impuls te geven.³ We richtten een denktank op, waarvan ik voorzitter werd, en zochten samenwerking met de gemeente. Die besloot in 2009 om voor vier jaar extra in de wijk te investeren. Ik gaf mijn baan in het onderwijs op en werd de wijkregisseur. Gemeente en rijk investeerden 4,5 miljoen euro in ons plan 'Laak Noord Scoort!',⁴ dat zich vanuit een holistische benadering op vier thema's richtte: de 'lerende wijk', de 'gezonde wijk', de 'goed gebouwde wijk' en de 'veilige wijk'. Tegelijk begonnen we met een door de EU ondersteund onderzoek vanuit de Social Quality Theory om beter begrip te krijgen van dit proces. In de jaren die volgden is er veel gebeurd. Ik beperk me tot hetgeen voor de casus Ketelstraatschool van belang is.

Zie www.schoolfacilities.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=2412&Itemid=332.

Toen ik begon trof ik in de wijk 'moedercentrum' De Koffiepot aan, een multicultureel ontmoetingscentrum voor vrouwen, georganiseerd vanuit welzijnsinstelling MOOI. Dat moedercentrum vormde een mooi uitgangspunt voor mijn werk, want het fungeerde als een *extended family* voor de vrouwen van de wijk. Die kwamen er met een vraag, ontmoetten elkaar, gingen leren, en raakten geïnteresseerd in een volgende vraag. Zo vond een proces van gezamenlijke ontwikkeling plaats. Het was een fantastische kern van waaruit de ontwikkeling van ons Laak Noord

³ www.schoolfacilities.nl/huisvesting/wijkfunctie/2412-jaap-westbroek-esloo-praktijkonderwijs-dient-hoger-doel-in-haagse-probleemwijk-laak-noord.

⁴ Gemeente Den Haag, RIS170872a_25-FEB-2010.

Scoort!-plan verder gestalte kon krijgen. Alleen de aansluiting naar werk was onvoldoende. Veel vrouwen werden wel naar werk begeleid, maar toch leek het feitelijk aan de slag gaan een glazen plafond. De Haagse organisaties die voor die aansluiting hadden moeten zorgen, zoals UWV en sociale dienst, waren onvoldoende verbonden met het moedercentrum.

Gemeentelijk servicepunt hond in de pot

Opmerkelijk was het voortdurende gevecht van het moedercentrum met de eigen welzijnsorganisatie MOOI, die er haar uniforme welzijnsaanpak aan wilde opleggen – zij was immers de beheerder van de gemeentelijke welzijns gelden voor het moedercentrum, toch? In 2011-2012 besloot de gemeente het welzijnswerk voor volwassenen weg te bezuinigen. Ondanks veel verzet werd De Koffiepot opgedoekt. Op dezelfde plek kwam het gemeentelijke concept van een van bovenaf opgelegd Servicepunt XL, voor 'advies en informatie over werk, inkomen, zorg, participatie en welzijn'.

Daarmee was een van de belangrijkste parels voor de ontwikkeling van de wijk die ik aantrof kapot gemaakt, berustend op informele bijeenkomsten, *women power*, zelfsturing, van en voor elkaar, gezamenlijk verder komen (we vertoonden ooit de film Dolla Mina en Yermina werd ineens Dolle Yermina). We konden nu niet anders dan een nieuwe kern in een fysieke omgeving opbouwen, waar ook het gebrek aan werk en economische activiteit aangepakt kon worden. Om dat te leren werd ik bestuurder van een toen nog naast de wijk gelegen Haagse bedrijfscoöperatie, Coöperatief Eigenwijzer geheten.⁵ Die probeerde ik naar de Molenwijk te verplaatsen. Volgens de principes van het moedercentrum zouden economische activiteiten worden ontwikkeld en werkgelegenheid worden geschapen, bekostigd door de winst, dus onafhankelijk van welzijn en gemeente. Ik maakte overal mijn interesse in het verkrijgen van een pand kenbaar.

⁵ www.cooperatief-eigenwijzer.nl.

Tegen de sloop, voor een monument als buurtanker

Ik stond voor een weerbarstige opgave. Nu wilde de gemeente een leegstaand schoolgebouw aan de Ketelstraat slopen en vervangen door nieuwbouwwoningen. Er ontstond echter vertraging omdat de

projectontwikkelaar failliet ging. Het pand werd mij aangeboden onder het beding dat het direct verlaten moest worden op het moment dat een nieuwe projectontwikkelaar zich aandiende. Onder die anti-kraakvoorwaarden heeft Coöperatief Eigenwijzer het pand gehuurd. Zij werd daarmee ook de beoogde wijkorganisatie. Het was een wankel begin, maar het hebben van een fysieke plaats voor wijkontwikkeling was voor mij noodzakelijk om een werkelijk duurzame ontwikkeling op gang te brengen. Natuurlijk wilde ik daarom de gemeente ertoe krijgen haar besluit ten aanzien van de Ketelstraatschool te herroepen en het gebouw te behouden en aan ons over te dragen. Dit is uiteindelijk gelukt, maar heeft moeite gekost. Vanwege de kredietcrisis werd er gelukkig niet direct een nieuwe projectontwikkelaar gevonden. Dat gaf tijd om Coöperatief Eigenwijzer als wijkorganisatie op te bouwen met de Ketelstraat als uitvalsbasis. Daarnaast werd het gebouw, dat sterk verwaarloosd was, met beperkte middelen opgeknapt. Verder werden allerlei (zelf)organisaties die in de wijk aan het werk waren deelnemers in de ontwikkeling van het gebouw zodat het zich werkelijk kon presenteren als een ankerpunt van de wijk. Tenslotte werden de erfgoedkwaliteiten van het gebouw gearticuleerd en door een breed Haags publiek omarmd. Dit laatste werd net name mogelijk door de steun van archivaris Marijke Bruggeman, architect Roena Patmo en de Reinwardt Academie, in de persoon van cultuuradviseur Riemer Knoop.⁶ Van alle kanten werd de gemeente daarmee onder druk gezet. De gemeenteraad floot het stadsbestuur terug, dat zijn besluit tot afbraak en nieuwbouw moest herroepen. Het schoolpand wordt nu – na verwijdering van het asbest waar ze op dit moment mee bezig zijn – tegen een relatief klein bedrag aan de coöperatie verkocht.

De afgelopen zeven jaar hebben al met al geleid tot een aantal succesvolle nieuwe impulsen in de wijk. Als belangrijkste resultaten noem ik dat de wijk weer Molenwijk heet en dat de mensen weer trots halen uit die Laakmolen. Daarnaast is Coöperatief Eigenwijzer als wijkorganisatie gestart en hoewel nog steeds zeer kwetsbaar groeit ze en is ze de kern voor de wijkontwikkeling geworden. Dat was alleen mogelijk door het verwerven van de Ketelstraatschool.

⁶ Knoop *et al.* 2013; www.gordion.nl/media/rapport_ketelstraat_v.3.pdf (geraadpleegd 6 januari 2017).

Twee talen (voor zover van belang voor de casus)

Commons

In *A Sustainist Lexicon* zet Michiel Schwarz (2016) de hoofdpunten van *commons* op een rij. Dat begrip maakt deel uit van een breder discours, waartoe ook Place, Local, Circularity en Co-design behoren. Schwarz geeft aan dat een paradigmaverschuiving plaatsvindt in de organisatie van de samenleving, c.q. de stad die hij beschrijft, als de transitie van een modernistisch naar een sustainistisch systeem. Het begrip *commons* is deel van deze sustainistische praktijk. Het woord is afgeleid van het Latijnse *com-* = samen, en *munus* = taak, plicht. Letterlijk gaat het om gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. Het begrip kent een lange geschiedenis: van de gemeenschapsgebieden in traditionele dorpen en de wijze waarop vroege samenlevingen omgingen met natuurlijke hulpbronnen, tot oceanen en rivieren; maar ook een park, bibliotheek, wetenschappelijke kennis en veel dat we cultureel erfgoed noemen vallen onder *commons*. De sustainistische praktijken worden door een gemeenschap gedragen. Daarbij staan delen en samenwerken voorop, eerder dan eigenaarschap en competitie. Het is een geheel ander paradigma dan het denken in privaat en publiek, of zoals politieke wetenschappers zeggen: de markt en de staat. Tot nu toe wordt het denken over natuurlijke bronnen, stadsontwikkeling, economie of culturele instellingen bepaald door de privaat/publiek-tegenstelling. Met *commons* wordt een derde domein gepresenteerd, dat privaat noch publiek is. De verhouding tot natuur, plaatsen, goederen, informatie en erfgoed is gebaseerd op vormen van rentmeesterschap, bijvoorbeeld door de leden van een buurt. Het verschil tussen publieke ruimtes en *commons* is dan dat de eerste behoren tot het domein van de staat en de laatste een zaak is van de gemeenschap.

Commons hangt nauw samen met andere woorden in het sustainistische vocabulaire. Het bottom-up karakter ervan betekent dat de organisatie lokaal gebonden is. Verder veroverd *commons* een ruimte (= place) die ook fysiek is en gaat uit van nieuwe economische modellen, zoals circulariteit (met een heldere link naar het werk van Jeremy Rifkin).⁷

⁷ Rifkin 2011 and Rifkin 2014.

'The social quality initiative was launched during the Dutch [EU] Presidency in 1997 to promote a new approach

Social Quality

De Social Quality Theory wordt sinds eind vorige eeuw ontwikkeld.⁸ Ze richt zich op het vinden van een wetenschappelijke taal waarbij *social quality* verwijst naar het vermogen van mensen om zichzelf te ontplooiën en naar wederkerige interactie tussen individuen en collectieven die mede door deze wisselwerking worden geformeerd. Mensen ontwikkelen zich als individuen in een dialectische relatie met de opbouw van collectieve identiteiten. Vanuit deze benadering zijn talloze begrippen in de sociale wetenschappen opnieuw te duiden. Ze leidt ook tot het onderscheid tussen vier maatschappelijke handelingsperspectieven ('sferen'). De Molenwijk is een instructieve casus gebleken voor de werking van deze perspectieven.

De sferen zijn geformuleerd naar analogie van de oud-Atheense stadsstaat. Het betreft de *agora*, de *politeia*, de *oikos* en de *academia*. Het handelen vanuit het politiek-ambtelijk apparaat (de *politeia*) wordt daarmee onderscheiden van het handelen vanuit maatschappelijke organisaties en bedrijven die tot de *oikos* (= het huishouden) behoren. Het waren de Griekse *oikoi* waar de economische activiteiten plaatsvonden, in een centraal georganiseerde, hiërarchische organisatievorm. De producten vanuit de verschillende *oikoi* werden op de marktplaats (= de *agora*) uitgewisseld. In Athene wordt de *agora* daarnaast de fysieke en sociale ruimte waar de democratie gestalte krijgt.

to the daily circumstances of citizens in Europe, the Member States, regions, cities and communities,' zie Maesen en Walker 2002; Abbot en Wallace 2012.

Ketelstraat 21-23, Den Haag Molenwijk. In 1988-1989 is gepoogd de façade met tegeltableaux van Atelier Potvis een eigentijdser aanzien te geven. Foto Coöperatief Eigenwijzer.

De hoofden van de verschillende *oikoi* verwerven in de *agora* zeggenschap over het politiek-ambtelijke apparaat. Athene kent daarmee de eerste democratische staatsvorm. De *academia* staat tenslotte voor het wetenschappelijk onderzoek, o.a. van deze maatschappelijke processen.

De interpretatie van de casus vanuit de twee talen

Wanneer we de theorie van de *commons* als deel van het sustainisme toepassen op de casus Molenwijk/Laak Noord c.q. de Ketelstraatschool, dan ontstaat het volgende beeld. Het moedercentrum leek een *commons* maar vanwege de dominante invloed die de gemeente en welzijnsorganisatie erop hadden, kon dat vrijwel probleemloos worden opgeheven. De ruimte en de geldstromen waren deel van het publieke domein, er was geen sprake van placemaking. Het moedercentrum bleek dus geen sustainistische organisatie. Pas na de sluiting werden de Ketelstraatschool en Coöperatief Eigenwijzer als echte *commons* opgebouwd. Daar is wél sprake van placemaking. De geldstromen zorgen – door het bedrijfsmatige karakter van de coöperatie – voor het ontstaan van de noodzakelijke onafhankelijkheid. De organisatie ontplooit zich als een *commons*. De bijdrage uit de erfgoedsector door Riemer Knoop en Marijke Bruggeman was een belangrijk element van co-design. Het oude erfgoedparadigma dat de historische betekenis van het gebouw belichtte, werd gekoppeld aan de *commons*.

De vier perspectieven uit de Social Quality Theory leveren de volgende interpretatie. De school wist andere maatschappelijke organisaties aan zich te binden voor het realiseren van een voorzieningencentrum van de wijk. Instellingen vanuit de *oikos* waren daarmee bereid de gezamenlijke *governance* op zich te nemen. De *politeia* verhinderde dit echter in eerste instantie. In tweede instantie werd, met het instellen van een wijkregisseur en het plan Laak Noord Scoort!, vanuit de *oikos* en de *politeia* een gezamenlijke *governance* opgestart ter ondersteuning van de opbouw van de *agora*. Als wijkregisseur leerde ik van het moedercentrum – de enig aanwezige, ontkiemende *agora*-ruimte – dat deze benadering onjuist was. Paradigmatisch werd de inhoud van de *agora* in mijn aanpak 'bedacht' door *oikos* en *politeia*, die ontwikkelde zich niet zelf. *Oikos* en

politeia stonden niet ten dienste van deze zelfontwikkeling en daarmee werd de publieke ruimte nog kleiner gemaakt. Ik koos daarom een ander archimedisch punt voor mijn werkzaamheden. Ik maakte mij deel van de agora en stelde mij niet meer ten dienste van politeia en oikos. Mijn handelen was daarmee politiek handelen geworden in de zin van Hannah Arendt, met alle ethiek die daarbij hoort.⁹

Zie
Hoheneder 2004.

Verder bleek ook dat de *governance* van de verschillende politieke en ambtelijke instituties, zoals gemeente en welzijnsorganisatie, zonder enig probleem mijn werk als wijkregisseur kapot maakte. Het moedercentrum werd zonder pardon gesloten. Maar met de Ketelstraatschool en Coöperatief Eigenwijzer werd een beweging in gang gezet om de agora werkelijk te organiseren en die door een nieuw type oikos (de coöperatie) sustainistisch te maken. De coöperatie organiseert de kracht en potentie van mensen. Een mooi voorbeeld is Sedi Zarringam, een Iraanse kunstenares die in Nederland grafisch ontwerp studeerde. Zij werd door Sociale Zaken aan het papiertjesprikken gezet omdat ze geen baan voor zichzelf kon vinden. Coöperatief Eigenwijzer was in staat om haar een maand later op het podium te zetten met de burgemeester en de bestuursvoorzitter van de Haagse Hogeschool. Van haar was het winnende ontwerp, een klok, die de Haagse Hogeschool bij haar 25-jarig bestaan aan de gemeente aanbood.

Tenslotte de academia: wijkontwikkeling is overal aan de orde, denk aan de 'krachtwijken'. Er wordt wel wetenschappelijk onderzoek naar verricht, maar dat wordt niet ten dienste gesteld van het handelen in de agora. Het is zelfs onduidelijk hoe hiernaar onderzoek verricht moet worden. De statistische benadering beschrijft dat een wijk gedepriveerd is, maar verschaft geen kennis of informatie waar de agora mee uit de voeten kan. Bovendien geeft zo'n aanpak nauwelijks inzicht in hoe een wijk zich ontwikkelt. De startende opbouw van de agora-ruimte is geen werkelijk onderwerp van onderzoek, terwijl juist daar de behoefte ligt. Veel buurtinterventies blijven dan ook steken in uitwisseling van casuïstiek. Een werkelijk toepassing van inzichten uit de wetenschap in nieuwe praktijken ontbreekt. Een vernieuwde academia is dringend noodzakelijk!

Conclusie

De twee vocabulaires, of 'talen', de een uit de *commons*, de ander uit de Social Quality Theory, zijn in zekere zin aanvullend. Agora en *commons* lijken sterk op elkaar. Er is echter ook een duidelijk verschil. In de Commons Theorie wordt de publieke ruimte gezien als deel uitmakend van de staat. Er wordt een derde ruimte gedefinieerd. Het 'algemene publiek' maakt deel uit van het modernistische paradigma dat juist ter discussie wordt gesteld. De *commons* zelf wordt gedefinieerd vanuit een nieuw paradigma, waar 'het publieke' juist wordt overstegen. In de Social Quality Theorie wordt daarentegen onderstreept dat er een gevecht tussen de verschillende sferen plaatsvindt over wat publiek moet zijn. Aan de orde is dan hoe de publieke ruimte ten dienste behoort staan van de agora en hoe politeia en oikos zich daarvoor dienen in te zetten in plaats van zich op te stellen als eigenaar ervan. Deze benadering kun je ook zien als kritiek op het neoliberalisme, waar de staat grote delen van het publieke domein overdraagt aan de oikos. Iedere democratische controle verdwijnt dan, met als verder gevolg dat de agora nog minder grip heeft op het publieke domein. De maatschappelijk onvrede daarover kan geïnterpreteerd worden als een grote maatschappelijke behoefte om de agora te versterken en de politeia en de oikos daaraan dienstbaar te maken.

De *commons*-taal benadrukt aan de andere kant bepaalde zaken die in de social quality-benadering onvoldoende uit de verf komen, zoals het wezenlijke aspect van het lokale als specifieke invulling van de sociale ruimte, en de nieuwe economische potentie van circulariteit. Ze geeft ook een goede uitgangspositie voor instellingen als de Reinwardt Academie, die deel uitmaken van de academia, om zich ten dienste te stellen van de opbouw van de agora, of de *commons*, vergelijkbaar met het handelingsperspectief van de oikos-organisatie Coöperatief Eigenwijzer.

In de archeologische monumentenzorg voerde lang het wetenschappelijk belang de boventoon. Hoogleraar en provinciaal archeoloog Henny Groenendijk laat zien hoe die praktijk aan het veranderen is. Burgers kunnen om heel andere redenen dan (wetenschappelijke) interesse een belang bij monumenten en historisch landschap hebben: politieke zelfstandigheid, nieuw elan door hergebruik en lokale talentontwikkeling.

De 19de-eeuwse dorpskerk in Garsthuizen (GR), tijdens het begin van de sloop. Samen met dorpsbewoners werd er in 2015 archeologisch onderzoek naar de middeleeuwse voorganger uitgevoerd. Op de plek moet een informatiecentrum over historische Groninger kerken komen, waarin ook resten van de dorpskerk zullen worden verwerkt. Foto: DvhN\Corné Sparidaens.

Henny Groenendijk

5. Gezamenlijk ontwerpen in de archeologie

Archeologie: een categorie apart

Archeologie ligt overal, in het buitengebied, in dorpen en in steden. De meeste archeologische informatie zit in de grond verstopt, slechts een gering deel is voor het ongeoefende oog zichtbaar als hunebed, grafheuvel of aarden wal. Doordat de ligging van al die archeologische waarden niet is gepland, vormt het een diffuse bron van informatie. Archeologie ligt verweesd op woeste plekken die in aangeharkt Nederland dikwijls niet uitnodigend zijn. Archeologie ligt vaak in de weg. Daar komt nog bij dat archeologische objecten vrij toegankelijk zijn, wat ze 'gewoon' maar tegelijk kwetsbaar maakt. Graaf je ze op, dan zijn ze definitief verdwenen. Kommer en kwel dus in de archeologische monumentenzorg? Dat valt best mee. Een afname van de voorraad archeologie is inherent aan de discipline en, ter geruststelling, in onze natte delta is ongelooflijk veel bodemarchief bewaard gebleven. Bovendien bestaat al sinds 1961 speciale wetgeving voor deze buitencategorie erfgoed.

Archeologie is ooit begonnen als een bezigheid voor liefhebbers en heeft nog steeds geen gebrek aan publieke belangstelling. Vooral het ontdekken van 'schatten' ervaart men als zeer spannend. Doch zodra een burger met archeologische wetgeving te maken krijgt, kan de stemming omslaan. Opgraven is streng gereguleerd en de aanwezigheid van 'archeologische waarden' kan een eigenaar van een perceel flink op kosten jagen wanneer deze iets met zijn grond wil doen dat die waarden schaadt. Een waarde die overigens door professionals is vastgesteld en waarover een grondbezitter geen enkele zeggenschap heeft. Maar dat is nog niet alles. Aangezien zelfs geen specialist precies kan voorspellen wat hij aantreft als de spade de grond in gaat, ontmoeten archeologen regelrecht onbegrip als een burger moet betalen voor onderzoek dat niets oplevert – dan sponsoren ze de wetenschap, zo is de opvatting. Dat is de paradox van het vak: veel mensen vinden archeologie prachtig, totdat de spelregels hun privéplannen dwarsbomen. Dan wordt die sympathieke archeoloog die

zo mooi kan vertellen een tegenstander die zich achter regels verschuilt. In die ongemakkelijke maatschappelijke bewegingsruimte moet de archeologie positie bepalen. Sommigen menen dat je het publiek nog beter moet informeren en vooral spannende verhalen moet vertellen – archeologie als infotainment. Dat heeft echter z'n grenzen. Verhalen over unieke plekken waar onze voorouders strijd leverden om het bestaan zijn aan slijtage onderhevig. Je kunt niet alles uniek noemen, want we moeten eerlijk zijn: het Nederlandse archeologische erfgoed heeft in vergelijking met andere landen een beperkte uitstraling. Wat hier officieel belangrijk heet, is toch vooral ontsproten aan de hoofden van vakarcheologen. Daarnaast is er een limiet aan het gehoor dat een archeoloog krijgt; je kunt niet eindeloos nieuw publiek aanboren, regeringsnota's ten spijt.

Eerst de dialoog

Zoeken naar de dialoog tussen archeologen en echte belanghebbenden zoals grondeigenaren is een eerste stap op weg naar meer begrip. Waarom willen archeologen nu eens bewaren, en dan weer opgraven? Aansluiting zoeken bij amateurarcheologen is de gemakkelijkste weg naar meer inzicht in wat er leeft buiten het vakgebied, die met de grondeigenaren de moeilijkste. Sinds een aantal jaren is een nieuw type amateur opgestaan dat zichzelf steeds minder ziet als het hulpje van de beroepsarcheoloog, maar ruimte vraagt voor eigen interessegebieden en erkenning van eigen denkbeelden. Regelmatig overstijgt zijn of haar kennis die van de beroepsarcheoloog, zoals bij de zelfsturende clubs die metaaldetectie tot hun domein hebben gemaakt en de beroeps eigenlijk helemaal niet meer nodig hebben.

Een andere groep met wie de dialoog moet worden gevoerd zijn consumenten die een creatief gebruik van archeologische monumenten nastreven, bijvoorbeeld als decor voor kunstzinnige uitingen. Bij de podiumkunsten zijn de hunebedden populair vanwege hun magische uitstraling. Doordat ook deze monumenten vrij toegankelijk zijn, horen ze voor veel mensen gevoelsmatig bij de openbare ruimte en dus vrij te betreden en te gebruiken. Die vrijheid lokt helaas ook vandalisme uit: menig Drents hunebed liep al beschadigingen op door vuurtjes die

in het binnenste werden gestookt. Toch zou ik vakarcheologen willen meegeven: wees niet al te bevreesd en stimuleer alternatieve vormen van recreatief medegebruik, want dat leert je de werkelijke belevingswereld van je publiek kennen en doet in geval van misbruik de verontwaardiging bij meer mensen postvatten. Nu zijn het nog voornamelijk monumentenzorgers die hun beklag doen over onverantwoord medegebruik en hun frustratie alleen maar zien oplopen omdat de politie met hun aangifte meestal niet uit de voeten kan. De publiekssokkel waarop het vak steunt is nog steeds smal en dat moet veranderen.

Participatieprojecten als overgangsvorm

Participatieprojecten zijn een mooie werkvorm om op lokale schaal kennis te maken met de wensen en gevoeligheden van lokale groepen. De provincie Groningen opende in haar cultuurnota 'Het verhaal van Groningen' (2013-2016) de mogelijkheid om naast de creatieve kunsten en de podiumkunsten ook in de archeologie talentontwikkeling te stimuleren. De redenering is dat de participatie van burgers aan archeologische thema's meer begrip kweekt voor behoud van archeologische waarden zoals de Maltawetgeving eist.¹ Meer schouders onder de archeologische monumentenzorg is een vorm van co-creatie die partijen voldoening kan schenken en de maatschappelijke cohesie bevordert. Allemaal waarheden, maar er zijn wel degelijk beperkingen. Hoewel er meestal projectgeld beschikbaar is, de projecten een duidelijk begin en einde hebben en de projectdeelnemers doorgaans heel enthousiast zijn, werkt zoiets voornamelijk op lokaal niveau en zakt de aandacht weer weg als het participatieproject is afgelopen. Als archeoloog in overheidssdienst heb ik ervaren dat ambtenaren, immers in dienst van de politiek, niet de meest ideale aanjagers zijn van permanente participatieve voorzieningen.

Dat alles neemt niet weg dat archeologie een mooi vehikel is om participatieprojecten van de grond te tillen. We hebben er veel van geleerd. Alvorens met een aantal Groningse voorbeelden te komen, geef ik een doorkijkje naar wat ik zie als streven voor de middellange termijn. Door overheden gestarte participatieprojecten beschouw ik

¹ In het Verdrag van Malta, de Europese conventie voor de bescherming van het archeologische erfgoed (Valletta 1992), is archeologisch vooronderzoek bij alle ruimtelijke ingrepen verplicht gesteld.

als een overgangsvorm tussen tolereren van publiek als ‘hulpje van de archeoloog’ en inzetten op een maatschappijbreed gedragen bemoeienis met archeologisch erfgoed. Er zijn nu andere prikkels nodig om je met archeologisch erfgoed bezig te houden dan vroeger, en georganiseerde vrijwilligers die enthousiasme paren aan een zekere vrijgevochtenheid, clubs die drijven op enthousiasme en daarvoor het avontuur zoeken in de archeologie. Nu wil ik hier niet de indruk wekken dat mijn sympathie uitgaat naar dissident gedrag en het veronachtzamen van regels. Basisregels zijn nodig om beroeps en amateurs samen te laten optrekken. We hebben niet voor niets jaren gesleuteld aan een ethische code die alle beroepsarcheologen geacht worden te ondertekenen en dat geldt mijns inziens onverkort ook voor de niet-beroepsarcheologen. Wel weet ik dat de praktijk soms oplossingen vergt die niet in het boekje voorkomen. Inventiviteit en snel reageren op actuele situaties blijven zeer gewenst in de dagelijkse archeologiepraktijk. Een vrijwilligersclub die dat goed begrepen heeft is de Stichting Verdrongen Geschiedenis. Deze in 2005 opgerichte organisatie met als werkgebied de Waddenkust heeft het avontuur van het wad goed weten te koppelen aan een wetenschappelijke interesse. In het waddengebied zijn soms onconventionele benaderingen nodig wanneer men stuit op historische voorwerpen of blootgespoelde grondlagen die wat kunnen vertellen over de dynamiek van het kustlandschap. Laag water, met een beperkt *window* van maximaal zes uur, creëert als het ware vanzelf vindingrijkheid en urgentie. Verdrongen Geschiedenis opereert over de landsgrens heen en krijgt daarvoor veel waardering van allerlei kanten. Haar kracht schuilt in de bevlogenheid en het feit dat de eigenaren van het wad zelden particulariseren zijn met een persoonlijk belang. Verdrongen Geschiedenis vormt voor terreinbeheerders noch andere belangengroepen een bedreiging en doet spannend werk dat bij het publiek vooral sympathie oproept. Het avontuurlijke dat zich afspeelt in een ruimte die gevoelsmatig niemand toebehoort, sorteert een zeker Greenpeace-effect van sympathie met de avonturiers, maar dan zonder bijbehorende heibel. Zulke zelfsturende organisaties, geboren uit lokale initiatieven en gericht op één thema, kunnen we goed gebruiken in archeologisch Nederland.²

² www.verdrongengeschiedenis.nl.

Drie participatieprojecten in Groningen

De Groninger uitgangssituatie is naar Nederlandse maatstaven in geografisch, economisch en wetenschappelijk opzicht uitzonderlijk: één grote stad met een krachtig erfgoedbeleid, met een universiteit waar al 95 jaar archeologie wordt bedreven, en daaromheen veel platteland met een zeer grote diversiteit aan erfgoed in en boven de grond. Dat erfgoed – denk aan het terpengebied – vertoont nog de prehistorische en middeleeuwse landschappelijke samenhang en dorpen liggen op herkenbare afstand van elkaar. Op sommige plekken lijkt de 19^e eeuw te zijn bevroren. De gehechtheid aan het dorp of de iets grotere eenheid, het landschapselement of de landstreek, zoals Reitdiepdal, Hondsrug, Westerwolde of Zuidelijk Westerkwartier, brengt mensen op de been. Die willen zich graag inzetten voor het behoud van wat zij als karakteristieken ervaren en meewerken aan de ontrafeling van de geschiedenis.

In de provincie Groningen worden sinds 2004 participatieprojecten uitgevoerd waarbij het erfgoed in de bodem leidend is. Drie projecten haal ik hier aan: Klooster Essen, Kerk Garsthuizen en Noordlaarderbos, alle drie verschillend omdat het initiatief steeds uit een andere koker kwam.

Klooster Essen

Project Klooster Essen behelsde het in kaart brengen van de sporen van het vroegere cisterciënzerklooster Yesse [1215-1594], nu een buurtschap in Haren onder de rook van Groningen. Hier speelden verschillende belangen: de bewoners van Essen wilden meer weten van hun kloosterverleden om zo, via de cultuurhistorie, hun plattelandspositie tegenover de ambities van het expanderende Groningen veilig te stellen. Ons monumentenzorgers ontbrak het aan informatie over de kwaliteit van de sporen in de bodem en de gemeente Haren moest haar bestemmingsplan *Malta-proof* maken.³ De vraag naar archeologische expertise kwam van de bewoners. De samenwerking berustte op het uitruilprincipe: bewoners zouden al hun bodemkennis opbiechten en de archeologen op hun beurt zouden die aanwijzingen verifiëren op ‘monumentwaardigheid’. Tevoren was er overeenstemming over behoud *in situ* (bij positief resultaat): ook wanneer er van alles onder

³ Gemeenten zijn sinds 2007 het wettelijk bevoegde gezag voor de uitvoering van archeologische monumentenzorg op hun grondgebied, maar dienen hun archeologiebeleid in bestemmingsplannen vast te leggen, ondersteund door beleidskaarten. Haren moest deze exercitie bij aanvang van het participatieproject Klooster Essen in 2010 nog uitvoeren.

de grond zou blijken te zitten, zou er niet worden opgegraven maar er in de bestemming van het gebied wel rekening mee worden gehouden. Die overeenstemming was er ook over het gebruik van de verworven kennis in de bestemmingsplanprocedure. De resultaten waren boven verwachting, een aantal kloostergebouwen is gelokaliseerd en de Essenaren raakten zeer betrokken bij de archeologische monumentenzorg. Ze weten en accepteren nu waarom bepaalde ingrepen op hun erf voortaan aan voorschriften zijn gebonden. De gemeente kreeg nieuwe kennis op een presenteerblaadje aangereikt en ontmoette geen lokale tegenstand meer.

Kerk Garsthuizen

Project Kerk Garsthuizen startte vanuit een heel andere invalshoek, want dit dorp ligt in hartje aardbevingsgebied. Doelgroep waren ontgoochelde bewoners die reeds vóór de aardbevingsproblematiek een vergeefse strijd hadden gevoerd om hun dorpskerk, op een prominente plek in het dorp maar in bouwvallige staat, voor totaal verval te behoeden. De 19e-eeuwse kerk was gebouwd op de fundamenteën van de middeleeuwse voorganger die weer op een terp was gezet. Het geheel is een rijksmonument. Pogingen om rijksgeld voor de restauratie te krijgen waren mislukt en in arren moede besloot het plaatselijk comité zijn kerk aan te bieden aan de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK). Die kwam met een heel ander plan, namelijk afbraak en nieuwbouw van een informatiecentrum over kerk en landschap. Toen moest de bevolking even slikken. De SOGK wendde zich tot de provincie met de vraag of archeologisch onderzoek op ondersteuning kon rekenen. Zo ontstond het participatieproject dat de inwoners van Garsthuizen mee moest nemen van een uitzichtloze positie naar een nieuw elan waar elementen van de oude kerk een plaats zouden krijgen. Gezamenlijk archeologisch onderzoek werd het vehikel voor een omdenkproces. Studenten van de RUG instrueerden de plaatselijke vrijwilligers over het opgraafmétier en deelden de risico's (instortingsgevaar!), fouten en successen met de bewoners. Een gecertificeerd opgraafbedrijf had de leiding. Voor het eerst werd de bodem onder de kerkvloer geopend om de wortels van Garsthuizen bloot te leggen, een collectief proces van *trial and error* dat de malaisesfeer

wist om te buigen naar een positieve verwachting. De kerk is inmiddels afgebroken en Garsthuizen maakt zich op voor een nieuwe fase in zijn geschiedenis.⁴

Noordlaarderbos

Project Noordlaarderbos was een initiatief van de provincie Groningen en eigenaar Natuurmonumenten. Karrensporen doorkruisen het 120 ha grote terrein, maar de geschiedenis van het bos was nooit goed onderzocht en in kaart gebracht. Een team lokale vrijwilligers kamde het bos uit op sporen van menselijke activiteiten en karteerde het reliëf met handapparatuur, want de satelliet produceerde vanwege het bladerdak geen scherp beeld. Dit speur- en handwerk resulteerde in het ontdekken van verschillende tijdlagen: middeleeuwen, vroegmoderne tijd en WO II. Waar het hier om gaat is het proces van talentontwikkeling bij de vrijwilligers. Een van hen werd projectcoördinator en absorbeerde in snel tempo archeologische en geologische boekenkennis. Dat voerde soms tot conclusies in het veld waarmee ik het als eindverantwoordelijke niet eens kon zijn. Desondanks heb ik de geschiedenis onder hun handen laten ontstaan en de positie van adviseur op de achtergrond gekozen. Daarvoor achtte ik de gezamenlijke prestatie (vier winters lang karteren!) en de groeiende betrokkenheid met erfgoedkwesties veel te belangrijk. Een kloek boek ter afsluiting, geschreven door de coördinator, zag onlangs het licht.⁵

Na afloop van deze projecten volgde steeds de lokale vraag naar méér. Dat is meteen het zwakke punt: een project is eindig en het gaande gemaakte elan is maar beperkt houdbaar.

⁴ www.groningerkerken.nl/index.php?s=1&m=20&id=185;
www.raap.nl/pages/RAAPnieuws_burgerparticipatie_archeologie_Garsthuizen.html.

⁵ Schenk 2016.

Eind 2013 veranderde het Van Abbemuseum tijdelijk in het Museum of Arte Útil, om onderzoek te doen naar het idee van 'kunst als instrument'. Er werden meer dan 200 projecten getoond over culturele strategieën en methodes die ons gedrag in de samenleving veranderen. Sommige projecten werden in het museum geactiveerd, andere door de gebruikers, maar alle rondom de vraag: Hoe 'gebruiken' wij het museum? Hoe kan het een plek van productie en samenwerking worden? Arte Útil was een van de voorbeelden die Van Abbe-conservator Ten Thije deelde tijdens Atelier #2. Foto: Van Abbemuseum.

Steven ten Thije 6. Co-Design

in het Van Abbemuseum

Het Eindhovense Van Abbemuseum voor moderne kunst heeft zich recent op een nieuwe manier op zijn omgeving georiënteerd. Het zet co-design in als organisatieprincipe voor tentoonstellingen en public programming. Onderzoekscurator Steven ten Thije laat zien hoe dat gebeurde in reactie op heftige publieke kritiek en hoe het museum er ook anders door naar zichzelf is gaan kijken.

Het Van Abbemuseum beleefde in de afgelopen vijf jaar twee momenten van crisis die bepalend zijn voor de huidige visie van het museum op co-design. Het eerste moment vindt plaats in 2011, wanneer de bezuinigingen op cultuur door het kabinet Rutte I worden afgekondigd.¹ Het tweede moment volgt kort daarna: een confrontatie met de Eindhovens gemeenteraad, waar een discussie over bezuinigingen uitmondt in een debat over de koers van het museum.² Het eerste moment raakt de kunstsector in de breedte. Het tweede moment is persoonlijker en betrof de visie van het museum binnen de context van de Eindhovens gemeentepolitiek. Beide gebeurtenissen hebben niet geleid tot een wezenlijk andere visie op de missie van het museum, maar ze hebben wel gezorgd dat een andere strategie versneld is omarmd. Kern van deze transitie is de beweging naar een 'gebruiker-gedreven' museum. Co-design, al gebruiken we binnen het museum deze term niet, heeft nu een prominente plaats in het museumbeleid. In plaats van ons te richten op een passief publiek, zoeken we een actieve relatie met mensen die zich als mede-initiator en opdrachtgever zien van activiteiten in het museum. Om deze visie werkelijkheid te maken is nog een stevige weg te gaan, maar er zijn ook al behoorlijk wat stappen gezet.

Bezuinigingen onder Rutte I

Het verhaal begint dus bij de algehele kunstbezuinigingen onder kabinet Rutte I. In de afgelopen jaren zijn liters inkt vergoten om deze harde ingreep in de kunstsector te duiden. Ik wil dat hier niet overdoen,

¹ Zie: Harmen Bockma, Halbe Zijlstra: 'Er zit pijn in de bezuinigingen, dat klopt', interview *de Volkskrant* 20. 06.2011, www.volkskrant.nl/binnenland/halbe-zijlstra-er-zit-pijn-in-de-bezuinigingen-dat-klopt~a2444187.

² Aanleiding voor de discussie was een voorstel van PvdA om een miljoen op het Van Abbemuseum te bezuinigen.

Zie 'Politieke partijen willen 'minder elitair' Van Abbe', *NRC Handelsblad* 12.10.2011.

De 'vette paal' die centraal stond in het Greasy Pole-project in het dorpje Egremont, West Cumbria (VK). Wegens toenemende regulering kon de traditie van wedstrijd klimmen in tijdelijke houten masten niet worden voortgezet. Als gezamenlijk project met de dorpingen werd opdracht gegeven een permanent kunstwerk te maken dat die functie af en toe kon overnemen. Het Van Abbemuseum liet zich door deze manier van co-design inspireren tot een nieuwe verhouding tot zijn omgeving. Foto: Alistair Hudson/Grizedale Arts.

maar vooral wijzen op het klimaat dat met deze bezuinigingen werd geschapen. De bezuinigingen markeren het einde van een lange periode, die begon na de Tweede Wereldoorlog, van investering in en opbouw van een landelijke kunstinfrastructuur. Gedurende de negentiende eeuw en ook nog tot aan de Duitse bezetting investeert Nederland mondjesmaat

in publieke kunstinstituten. Pas na de oorlog neemt de staat een andere rol op zich. Het is in zekere zin een merkwaardige erfenis van de bezetter, omdat het de Duitsers waren die de cultuurbegroting stevig opkrikten. De naoorlogse regering nam dat gewoon over en in de jaren die volgen werpt dat zijn vruchten af. Bij musea lopen bijvoorbeeld de bezoekersaantallen astronomisch op. In 1950 telden de Nederlandse musea jaarlijks ongeveer tweeëneenhalf miljoen bezoeken, in 2013 stapten zesentwintig miljoen mensen over een museumdrempel (waaronder ongeveer zeven miljoen toeristen). De bezuinigingen van Rutte staan haaks op deze trend.³

Zie www.cbs.nl.

Naast de financiële consequenties van de bezuinigingen voor veel instellingen en culturele professionals, is de nieuwe mentaliteit waarmee kunst en cultuur worden benaderd misschien wel even ingrijpend. De vanzelfsprekende aanwezigheid van kunst en cultuur op de gemeenschapsbegroting verdwijnt. De omslag op rijksniveau introduceert, zoals het debat in de Eindhovense gemeenteraad laat zien, een 'trickle-down' effect waarbij ook provincie en gemeente zich gelegitimeerd voelen om op kunst te bezuinigen. Met de jaren wordt daarmee veel meer gemeenschapsgeld uit de kunstsector getrokken dan de 200 miljoen die op landelijk niveau wordt bezuinigd. Overal in het land voelen politici zich gesterkt om kunstinstituten de maat te nemen. Wijzend op lage bezoekerscijfers of andere vermeende tekortkomingen stellen ze bezuinigingen voor.

Discussie in de gemeenteraad

Een aantal maanden na de aangekondigde landelijke bezuinigingen barst in Eindhoven op gemeentelijk niveau een discussie los over een bezuinigingsvoorstel voor het Van Abbemuseum. Op basis van projecties komen verschillende bezuinigingsscenario's op tafel, sommige met ingrijpende consequenties voor de koers van het museum. In het debat gaat het niet alleen om geld, maar ook om het beleid van het museum. Een bezuiniging van een miljoen euro, een kwart van de gemeentelijke bijdrage, zou moeten kunnen worden opgevangen door pakkende, blockbusterachtige tentoonstellingen

te programmeren. Meer bezoek, met ook nog eens hogere eigen inkomsten, is het gedroomde toekomstscenario.⁴ Het museum deelt deze analyse niet. Blockbusters vragen om een grote personele inspanning, naast dat ze kostbaar zijn vanwege hoge transport- en verzekeringskosten. De extra inkomsten kunnen weggestreept worden tegen de hogere kosten. Daarbij is een dergelijk model in een regio als Eindhoven risicovol, omdat er geen grote natuurlijke aanloop van toeristen is, zoals in de Randstad. Het museum moet eigenhandig een bezoekersstroom op gang brengen. Als dat niet lukt kan het museum snel financiële problemen krijgen. Nog zwaarder weegt het feit dat bij een dergelijke koersverandering weinig ruimte over zou blijven om het gevoerde beleid op organische manier door te ontwikkelen. In de jaren voor de bezuinigingen heeft het museum op experimentele manier gezocht naar verbindingen tussen kunst en samenleving. Aangezien kunst daarbij vaak als kritische spiegel voor de samenleving fungeert, is een dergelijke kritische houding moeilijk te verenigen met het programmeren van aantrekkelijke blockbusters.

Wie er gelijk heeft is hier niet de inzet. Waar het mij om gaat is dat als gevolg van dit verschil van inzicht een belangrijk deel van de gemeenteraad tegenover het museum kwam te staan. Wij voelden ons gedwongen ons eigen beleid te verdedigen en in de kantoren spraken we intensief over strategieën hoe we het belang van het museum inzichtelijk konden maken. Uiteindelijk zetten we sterk in op de mogelijkheden van de toen nog redelijke nieuwe sociale media en mobiliseerden we onze internationale achterban, die nu nog maar een paar muisklikken van ons vandaan woont. We vroegen iedereen om zich publiek uit te spreken over het belang van het museum. Die strategie werkte en op de dag van de beslissende raadsvergadering stond het *Eindhovens Dagblad* vol met ingezonden brieven van eminente personen uit de (inter)nationale kunstwereld en schaarde zich een meerderheid van de Raad achter de koers van het museum. Er werd nog steeds een stevige bezuinigingsopdracht geformuleerd, maar ondanks de pijn die dit deed, bracht het de continuïteit van het beleid niet in gevaar.⁵

kunstkringen', *Eindhovens Dagblad* 18.10.201.
Over het raadsdebat: 'Van Abbevoorstel: brug te ver', *Eindhovens Dagblad* 19.10.2011

Voor de troepen uit, of juist niet?

De opluchting leidde alleen niet tot ontspanning. De gehele episode had een kwetsbaarheid zichtbaar gemaakt die niet gemakkelijk te pareren was. Juist doordat het museum zich richtte op geëngageerde kunst, was het pijnlijk dat dit maatschappelijk elan zich blijkbaar niet vertaalde in groter draagvlak binnen de Raad of in de stad. Natuurlijk is sociaal betrokken kunst niet altijd een publiekslieveling, maar de afstand die gevoeld werd tot de stad tijdens de gespannen politieke discussie kon niet worden genegeerd. De gekozen verdedigingsstrategie, alhoewel succesvol, was in zekere zin ook een nederlaag. Door het belang van het museum te laten verwoorden door prominente, internationale stemmen uit de kunstwereld, werd extra duidelijk dat de rol als internationale pionier niet aansloot bij de beleving van de meer lokale gebruikers. Die zouden immers bij uitstek geïnspireerd moeten raken door de geëngageerde kunst. Voor de verdediging moest het museum zich opstellen als een klassieke avant-garde kunstenaar, die voor de troepen uitloopt. Alleen stond juist deze houding van onbegrepen, visionair genie haaks op de visie van het museum en het soort geëngageerde kunst dat het toonde.

In de jaren voor 2011 werd het Van Abbe-beleid bepaald door het tegenstrijdige begrippenpaar 'radicaal' en 'gastvrij'. Onze visie was dat het museum prikkelende artistieke en maatschappelijke proposities moest brengen, maar dat het tegelijkertijd deze uitdagende stellingen op een nederige en open manier presenteerde. Het museum kan daarbij begrepen worden als geïnspireerd door de 'relationele kunst' van de jaren negentig. Kunstenaars uit deze beweging creëerden vaak laagdrempelige, artistiek vormgegeven ontmoetingen, waarbij kritische posities subtiel verweven werden met aangename sociale gebeurtenissen. Het conflict met de Raad maakte duidelijk dat vooral de 'gastvrijheid' in de publieke perceptie achterbleef bij de 'radicaliteit'.

Verwarrend daarbij was de redelijk positieve feedback die we van bezoekers kregen. In het museum leken mensen wel degelijk gastvrijheid te ervaren. Onze bemiddelingsstrategie, waarin veel ruimte was voor

PvdA,
raadsvoorstel tot
het aanpassen van
de doelstellingen
voor het Van
Abbemuseum,
3.10.2011
[http://eindhoven.
notudoc.nl/
cgi-bin/showdoc.
cgi?action=view/
id=183780/
type=pdf/
Voorstel_van_
Abbe.pdf](http://eindhoven.notudoc.nl/cgi-bin/showdoc.cgi?action=view/id=183780/type=pdf/Voorstel_van_Abbe.pdf).

5
Voor
steunbetuigingen
zie het
museumarchief
van het Van
Abbemuseum,
2011.
Steunbetuigingen
in 'Steun voor
Esche uit

persoonlijke ontmoetingen met een groot en gepassioneerd netwerk van vrijwilligers, werd door velen positief gewaardeerd. Ook binnen de landelijke museummonitor scoorde het museum in overeenstemming met het landelijke gemiddelde.⁶ Dus hoewel het museum door de buitenwereld werd geframed als ontoegankelijk, sloot dat niet aan met de feitelijke beleving van de bezoekers binnen. De vraag die we onszelf moesten stellen was hoe we onze visie op kunst als actief en inspirerend onderdeel van het maatschappelijk weefsel beter vorm konden geven. Naast nogmaals goed kijken naar het tentoonstellingsprogramma en hernieuwde aandacht voor goede interne bemiddeling, was de grootste vraag of het museum zich niet op een andere manier kon manifesteren in de samenleving.

Grizedale Arts: de gemeenschap als opdrachtgever

Het was tegen deze achtergrond dat we meer en meer geïntrigeerd raakten door Grizedale Arts, een kleine, internationaal opererende kunstinstelling in het noorden van het Verenigd Koninkrijk, eerst onder leiding van alleen kunstenaar Adam Sutherland, later samen met Alistair Hudson.⁷ Deze instelling, gelegen in het oudste Engelse natuurgebied het Lake District, was met name verantwoordelijk voor een *residency*-programma en had een hele bijzondere manier gevonden om uitdagende kunstenaars te verbinden met de dorpsbewoners in het nabije Coniston. De strategie was eenvoudig maar uiterst succesvol, en is in essentie een vorm van co-design: nodig niet zelf kunstenaars uit om een project te doen, maar betrek de dorpsbewoners in zowel de uitnodiging als het vormgeven van de vraag. Door gezamenlijk te kijken naar wat speelt in het dorp en de omgeving, konden kunstenaars worden uitgenodigd om te werken op locaties of aan thema's die hun oorsprong vinden in vragen en ideeën van de dorpsbewoners. Het belang van het kunstwerk lag daarmee zowel in het belang voor de gemeenschap als in de artistieke kwaliteit van het werk, die in deze projecten gelijk oplopen.

Hoewel de uiteindelijke strategie eenvoudig is, moest ook Grizedale Arts door een crisis gaan om dit model te ontwikkelen. Voordat dorpsbewoners als opdrachtgevers bij projecten betrokken werden hadden de projecten

eerst een meer conventionele structuur. Tot Adam Sutherlands komst was Grizedale Arts gericht op *residencies* voor kunstenaars die installaties in de natuur bouwden met vergankelijk materiaal, in de geest van Richard Long of Andy Goldsworthy. Deze traditie had in de jaren zeventig een experimenteel karakter, maar was mettertijd een wat gezapige bezigheid geworden. Sutherland wilde een meer hedendaagse en ook kritische benadering.⁸ Vanaf dat moment werden projecten daarom bijvoorbeeld gericht op het aan de kaak stellen van de kunstmatigheid van de natuur in The Lake District. Zo werd een groot billboard op een idyllische plek geplaatst naast een wandelroute en werden kunstenaars uitgenodigd om daar interventies op te doen. Sutherland werkte samen met opkomende kunstenaars als Adam Stokes die zowel de dorpsbewoners als de vele bezoekers van het natuurgebied van een kritisch commentaar voorzagen. Het project is eenvoudig te begrijpen als een soort van 'institutionele kritiek', waarbij in dit geval eerder de artificiële natuur van natuurgebieden bevraagd werd dan die van een instelling. De dorpsbewoners waren echter *not amused* en lieten niet na om hun onvrede over het project kenbaar te maken. Na enige tijd raakte Sutherland ervan overtuigd dat hij daar iets mee moest en vroeg de bewoners of ze mee wilden denken over een project op het billboard. De bewoners namen de handschoenen op, maar hun voorstel zette de situatie verder op scherp. In plaats van een interventie op het billboard stelden ze voor het te verbranden in een vreugdevuur. Ofschoon aanvankelijk geschokt besloot Sutherland het na enig nadenken toch te honoreren en ermee tot een nieuwe verstandhouding te komen.⁹

Het verbranden van het billboard markeerde een nieuw hoofdstuk. In deze fase kwam Alistair Hudson het team versterken als adjunct-directeur, maar ook samen lukte het niet meteen om een nieuwe relatie met het dorp op te bouwen. Sutherland en Hudson stimuleerden de uitgenodigde kunstenaars om actief een relatie met het dorp op te bouwen, met als gevolg dat de dorpsbewoners werden uitgenodigd om aan allerhande artistieke projecten mee te doen. Hoewel minder negatief dan voorheen, raakten die laatsten al snel vermoeid van alle participatie. In plaats van bekritiseerd voelden ze zich nu de zieke patiënt die geholpen moest worden. Sutherland en Hudson moesten weer terug naar de tekentafel.

⁹ Ibidem, 88-94.

⁶ De MuseumMonitor bevat bedrijfsgevoelige informatie en is daarom niet publiek. In de monitor van 2016 scoorde het museum in bezoekersrelatie op het gemiddelde van Nederlandse musea.

⁷ Voor een geschiedenis van Grizedale Arts in de periode 1999 tot 2009 zie Griffin 2009.

⁸ Ibidem, 6-14.

Tijdelijke rituele paal wordt permanent kunstwerk

De omslag naar de uiteindelijk succesvolle co-designstrategie vond eigenlijk per toeval plaats. Die omslag was het resultaat van twee projecten, waarbij ik me hier richt op een van de twee, het *Greasy Pole*-project met Jeremy Deller en Alen Kane uit 2008.¹⁰ Beginpunt was een dorpje in de beurt van Grizedale Arts, Egremont, waar zoals in vrijwel elk dorp jaarlijks een klein festival plaatsvond. Een van de hoogtepunten was een wedstrijd waarbij jongeren naar de top van een met vet ingesmeerde paal klommen – de *greasy pole*. Degene die als eerste het vaandel van de top wist te plukken was de winnaar van een stevige lamsbout. Traditioneler kan je een dorpsritueel bijna niet bedenken, maar door verscherpte regelgeving met betrekking tot de veiligheid was het rond 2000 onmogelijk geworden om de paal te beklimmen. Het dorp kon geen vergunning meer krijgen om zijn eigen traditie voort te zetten. Hudson raakte in gesprek over deze gestrande traditie. Los van de atletische kwaliteiten was ze vooral een klassiek middel om de gezamenlijke identiteit te versterken, een cultureel houvast in tijden van grote verandering. Hudson, die zelf al eens met Deller had gewerkt, wist dat deze samen met Alen Kane onderzoek deed naar volksrituelen. Al jaren maakte Deller werken waarin arbeiders- of volkscultuur een grote rol speelde. Zoals verwacht raakte de situatie een snaar bij Deller. Hij bezocht het dorp en dacht na over een oplossing. Na enig onderzoek kwam het duo erop uit om een publieke sculptuur te plaatsen in de vorm van een paal met een speciaal soort coating die erg glibberig is. Gedurende het gehele jaar staat de paal als zwijgend beeldhouwwerk op het plein, maar op een dag in het jaar verandert hij in de traditionele *Greasy Pole*, maar dan zonder vet, en wordt er weer vol overgave in geklommen.

Wat Hudson en Sutherland opviel aan het resultaat was niet alleen het enthousiasme voor het geredde ritueel maar ook de kwalitatief hoogwaardige uitwisseling tussen Deller en de dorpsbewoners tijdens het ontwikkelen van het project. Doordat de dorpsbewoners zich meer als opdrachtgever konden manifesteren en samen met Deller nadachten over een gepaste oplossing, ontstond ook een grotere interesse in Dellers artistieke visie. Voortbouwend op deze ervaring, ontwikkelde het duo een werkwijze waarbij ze voor problemen of vragen die leefden bij de lokale

Het Umbrella Network aan het werk, zomer 2016 in het Van Abbemuseum. In het programma *Agents of Change* werken lokale gemeenschappen met museumbezoekers en hands-on-burgers samen in social design-projecten. Ze opereren op verschillende plaatsen in de stad, vanuit de gedeelde overtuiging dat verandering altijd mogelijk is, mits je op kleine schaal begint. Het Van Abbemuseum biedt ze een platform voor het delen van kennis en ervaringen, en stelt zich open voor onderhandeling over steun aan en interactie met die gemeenschappen. Daar herdefinieert het zijn eigen positie in de stad: het museum is er om te gebruiken, maar het aan is de gebruiker aan om te bepalen hoe. De resultaten werden met het publiek gedeeld op de tentoonstelling *The 80s: today's beginnings?* De interactieve kaart van Eindhoven nodigde uit voor het toevoegen van nieuwe locaties en projecten, in totaal 73. Workshop Alternative Economics met Awesome KledingruilAtelier, Lets Eindhoven en Walhalla. Zie <http://theumbrella.nl/agents-of-change/>. Foto: Van Abbemuseum.

¹⁰ Ik heb het verhaal over de Greasy Pole van Alistair Hudson. Informatie over het project is ook te vinden op www.grizedale.org/projects/creative-egremont.a.public-art.strategy.for-egremont.

bewoners, samen met hen een kunstenaar zochten voor een oplossing of antwoord. Met de jaren werd het zo voor de dorpsbewoners steeds duidelijker welke bijdrage kunstenaars aan de gemeenschap kunnen leveren. De waardering werd zelfs zo groot dat het dorp vanuit eigen middelen een extra medewerker financierde in Grizedale Arts, opdat er nog meer projecten gerealiseerd konden worden.

Horizontaal organiseren in de grote stad

Binnen het Van Abbemuseum kwamen we de strategie van Grizedale Arts via via op het spoor en waren we onmiddellijk gecharmeerd van de horizontale werkwijze. In het licht van de discussie met de gemeenteraad zagen we in het succes van Grizedale Arts een mogelijke strategie om vooral de mensen in Eindhoven beter bij het museum te betrekken. Alleen is het vertalen van deze strategie niet zo makkelijk als het lijkt. Grizedale Arts had het voordeel dat het zich moest verhouden tot een klein dorpje, waardoor de initiatiefnemers praktisch de gehele gemeenschap bij naam kenden. Eindhoven is daarbij vergelijken een metropool met ruim tweehonderdduizend inwoners. Hoe kan je op een eerlijke manier met een gemeenschap van een dergelijke omvang het gesprek aangaan? Hoe kan het Van Abbemuseum samen met mensen uit die omgeving projecten initiëren? Daar hadden we niet direct een passend antwoord op. Natuurlijk heeft het museum allerhande relaties, maar dat netwerk is voor een groot deel een groep vrienden en sympathisanten. Het is juist de uitdaging om de groep die zich het minst betrokken voelt bij het museum en voor wie de Grizedale Arts-benadering zeer geschikt is, op deze manier te betrekken.

Museum of Arte Útil samen met Design Academy-studenten

Het vergde een volgend project – gelukkig geen crisis ditmaal – om tot een goede vorm te komen. In 2014 organiseerden we *The Museum of Arte Útil*, een experimentele tentoonstelling binnen het kader van het Europese samenwerkingsproject *The Uses of Art*, uitgevoerd door de Europese museumconfederatie L'Internationale met enkele niet-museale partners, waaronder Grizedale Arts.¹¹ De tentoonstelling was geïnitieerd door de Cubaans-Amerikaanse kunstenaar Tanja Bruguera, al jaren

¹¹ Projectwebsite: www.internationaleonline.org.

pleitbezorgster voor een kunstenaarschap waarin voor langere tijd in een gemeenschap gewerkt wordt, als onderdeel van een maatschappelijk proces. De tentoonstelling was opgebouwd rond een nieuw opgezet archief van allerhande kunstprojecten die aan de criteria van Arte Útil voldoen. Deze werken tentoonstellen was niet eenvoudig daar ze vrijwel allemaal in de samenleving plaatsvinden en zodoende in het museum eigenlijk alleen als documentatiemateriaal te tonen zijn. Om te voorkomen dat de tentoonstelling alleen maar documenten zou bevatten, werd een aantal projecten uitgekozen om voor de tentoonstelling opnieuw te activeren. Zo herinstalleerden we een 'lichttherapie ruimte' van Apolonija Sustersic die we transformeerden tot alternatieve vergader- of presentatieruimte. Ook startte het museum een project van Grizedale Art, *The Honest Shop*, waarin mensen zelfgemaakte producten konden verkopen. Hoewel we in eerste instantie wat nerveus waren over de respons, werd de tentoonstelling buitengewoon goed bezocht en gebruikt. Rondom *The Museum of Arte Útil* ontstond zowaar een gebruikersgemeenschap die op eigen initiatief de Arte Útil-projecten tot leven bracht.

¹² Informatie over de samenwerking: <http://theumbrella.nl/agents-of-change/>.

Binnen deze gebruikersgemeenschap viel vooral een groep op van pas afgestudeerde Design Academy-studenten die zich op social design richtten. Dit 'Umbrella Network' was geïnspireerd door de Arte Útil-werkwijze en kwam in gesprek met het museum.¹² Voor het Umbrella Network was het nieuw om over het museum te denken als een plek waar je sociale activiteit kunt stimuleren en zichtbaar maken. Centraal in hun eigen werk stond het in kaart brengen van sociale initiatieven, vooral als ze een creatieve component hadden. Het museum en het netwerk bleven met elkaar in gesprek. In de latere tentoonstelling *De Jaren 80 – Begin van het Nu* (2016) werd het uitgenodigd om sociale initiatieven uit de jaren tachtig te vergelijken met dergelijke initiatieven vandaag de dag. Dit gebeurde onder meer aan de hand voor 'tours' door de stad naar de sociale initiatieven.¹³ Door de gesprekken die volgden en het contact met de groepen die via het Umbrella-netwerk de weg naar het museum vonden, kregen we beter inzicht in de vragen die leefden in de stad en wie met die vragen aan de slag waren gegaan. De relaties die op deze manier gelegd

Zie <http://theumbrella.nl/agents-of-change/>. Momenteel wordt er gewerkt aan een publicatie met L'Internationale (werktitel *The Constituent Museum*, najaar 2017), waarin uitgebreider op deze ontwikkeling in wordt gegaan.

¹³ Ibidem. Op de website zijn de activiteiten los terug te vinden via de zoekopdracht 'agents of change'.

werden, maakten het voor het museum mogelijk om op een vergelijkbare manier als Grizedale Arts eerst een vraagstelling te identificeren om vervolgens te kijken of en hoe kunstenaars of kunstwerken een rol konden spelen bij het beantwoorden daarvan.

Grote consequenties voor het museum

Onze samenwerking met het Umbrella Netwerk in combinatie met de Grizedale Arts-werkwijze levert een vruchtbaar startpunt voor een volgend experiment. In 2017 wil het museum in zijn nieuwe collectiepresentatie duurzaam ruimte en tijd beschikbaar stellen voor samenwerking met de initiatieven die het Umbrella Netwerk in kaart bracht. De inzet is nu om een duidelijkere brug te bouwen naar de kerncompetentie van het museum waar het gaat om kennis van kunst en met name de collectie. Als we beter zicht hebben op de vragen en uitdagingen van bewoners van Eindhoven, dan moet het mogelijk zijn om samen kunstenaars en kunstwerken te vinden die daarbij aanhaken. De inzet is niet alleen om kunst een betekenisvolle plek te laten verwerven in de samenleving, maar om ook de specifieke rol van het museum te actualiseren. Want ook de betekenis van een kunstcollectie verschuift als gevolg van deze nieuwe werkwijze. De verschillende artistieke strategieën die in de collectie zijn opgeslagen verwijzen nu niet meer primair naar de autonome ontwikkeling van de beeldende kunst. De kunstwerken herinneren juist elk aan de maatschappelijke context waarin ze zijn ontstaan. Door de dialoog tussen artistiek gebaar en maatschappelijke context een grotere rol te laten spelen verandert de omgang met de collectie. De opdracht voor het museum is nu niet meer zozeer om het publiek inzicht te geven in de ontwikkeling van de kunst, als autonoom gegeven, als wel om te onderzoeken welke artistieke ideeën uit het verleden in het heden geactiveerd kunnen worden. De collectie is dan minder een gestolde stamboom van de kunst, en eerder een waardevol archief van artistieke uitspraken die telkens opnieuw bevraagd kunnen worden op hun actualiteit en mogelijkheid om de bestaande wereld opnieuw te zien en te denken.

De komende jaren willen we deze uitdaging aangaan en een volgende stap zetten op weg naar een museum waar mensen niet alleen welkom zijn, maar waarmee ze ook vanuit hun eigen belevingswereld aan de slag

kunnen. Een belangrijk onderdeel van deze werkwijze, die wel als radicale museologie gekenschetst wordt,¹⁴ is dat we ook intern de verschillende afdelingen, zoals Bemiddeling en Conservatoren, dichter bij elkaar brengen. In dit proces is het niet de conservator die de inhoud bepaalt en de bemiddelingsafdeling die de boodschap overbrengt. Nu zitten we van meet af aan samen aan tafel en denken we als een team na over de vraag hoe we een goed gesprek kunnen aangaan met de groepen die door het Umbrella Netwerk – liefdevol *Umbrella's* genoemd – in kaart zijn gebracht. Het zal overigens nog een hele opgave worden om wat nu op papier staat tot werkelijkheid te maken. Maar als je ziet hoever we sinds 2011 gekomen zijn, vanaf de eerste bezuinigingen en de crisis met de gemeente, geeft dat voldoende vertrouwen om door te gaan.

¹⁴ Bishop 2013, 29–35

Sinds enige jaren is er in en rond een voormalige benzinepomp en autogarage aan de Notweg in de Amsterdamse Wildemanbuurt (Osdorp) een nieuwe praktijk van maken en delen ontstaan, op basis van social design, engagement en artistieke interventies. Sinds 2011 werkt de social design hub The Beach (gevestigd in de Garage Notweg) met bewoners en lokale organisaties in co-design aan een gezonde 'buurtecologie'. De plek wordt van fysieke locatie tot een buurt-community gemaakt door de mensen (en de jeugd) zelf, met nieuwe relaties, nieuwe verhalen, nieuwe betekenissen en een versterkt buurtgevoel. Foto: The Beach.

'The more living patterns there are in a place – a room, a building, or a town – the more it comes to life as an entirety, the more it glows, the more it has that self-maintaining fire which is the quality without a name.'
Christopher Alexander, *The Timeless Way of Building*, 1979

Ontwerpen met engagement, voor sociale innovatie en met positieve impact als doel wint terrein. Nieuwe, sociale en duurzame vormen van ontwerpen, ofwel 'social design', worden wereldwijd ontwikkeld. Dat is ook de praktijk van The Beach, vanuit onze uitvalsbasis in de Garage Notweg – broedplaats voor sociaal en cultureel ondernemen – in Amsterdam Nieuw-West. Net als de groeiende groep *social designers* hebben we ambities én realiteitszin, want de echte situaties die we bewust omarmen en waar we deel van uitmaken, zijn onverbiddelijk. We werken lokaal, op overzichtelijke schaal en stapsgewijs. Mensen staan centraal. Ervaringen verbinden we in onze directe omgeving, lokaal en wereldwijd. Zoals architect Christopher Alexander al bijna veertig jaar geleden zo mooi omschreef: het zijn de levende weefsels van sociale relaties die vorm geven aan leefbare plekken en situaties.

Diana Krabbendam

7. Lokaal waarde creëren met social design

'Social design' blijkt een rode draad te zijn in nieuwe omgang met ruimte en erfgoed. Diana Krabbendam, oprichter van maatschappelijk ontwerpteam The Beach, actief sinds 2009 in Amsterdam Osdorp, legt uit hoe ontwerpen tegenwoordig geen geïsoleerde, technische opgave hoeft te zijn, maar een proces van, voor en met de sociale omgeving waarin dat van belang is. Ontwerpen en maken als dagelijks leven.

Het begrip *social design* mag dan meer en meer opduiken, de praktijk ervan staat nog wel in de kinderschoenen. Er valt nog veel te leren waar het gaat om het betrekken van partijen, en de opbrengst en duurzaamheid daarvan. Want hoe doe je dat, samen met betrokkenen vormgeven aan sociale en duurzame leefomgevingen? Niet voor enkelen, maar voor iedereen. En dat terwijl de maatschappelijke vraagstukken nooit eerder zo groot waren: enorme migratiestromen, structureel afnemende werkgelegenheid door robotisering, groeiende kloof tussen rijk en arm, of de klimaatverandering? En terwijl onze overheden steeds meer verantwoordelijkheden verschuiven naar de burgers, bedrijven ondoorzichtige en onbetrouwbare producten leveren, en politici de echte vragen van mensen niet kennen of begrijpen?

Nieuw tijdperk

Het nog jonge vakgebied van ontwerpen groeit mee met maatschappelijke ontwikkelingen. Hoe en de mate waarin het waarde creëert hangt af van de inzetbaarheid ervan. In die zin weerspiegelt ontwerpen de cultuur. Wat we juist in deze tijd van waarde vinden is lastig aan te geven en zeker niet eenduidig. Wat wel zeker is, is dat bestaande maatschappelijke modellen op de tocht staan en dat het anders moet. In onze ontwerpprocessen zijn we dan ook zoekende naar wat dat is en werken we met inzet van creativiteit en ontwerpen (denken & doen) aan nieuwe systemen en verhalen, gebaseerd op gedeelde waarden en belangen die passen bij verandering van de tijd, ofwel onze cultuur.

Do-it-together

Er wordt wereldwijd gewerkt aan nieuwe vormen van *samen* vormgeven aan maatschappij, cultuur en economie: ontwerpen niet als dienstverlening of onderdeel van het economisch model van transacties en product-markt combinaties, maar als door *communities* gedragen creatieve processen. Vormgeven aan sterke relaties – tussen mensen onderling en met wat de omgeving te bieden heeft – en werken aan een directe opbrengst voor de gemeenschap zijn leidend. Met vertrouwen en wederkerigheid als belangrijkste ingrediënten.

We zijn nog zoekende naar hoe de nieuwe economische modellen eruit kunnen zien in een tijd waarin ‘geven en nemen’ plaatsmaakt voor ‘geven en krijgen’ of, zoals Rachel Botsman en Roo Rogers beschrijven in *What's Mine is Yours*,¹ een tijd waarin we niet vanzelfsprekend meer producten maken om ze te bezitten, maar om minder (en andere) producten met elkaar te delen. Dat vraagt om een manier van denken en doen die wezenlijk anders is dan de nog overheersende situatie. Wat we zien, ten positieve en ten negatieve, is dat deze ontwikkelingen passen in de transitie naar het nieuwe culturele tijdperk waarin verschuivingen plaatsvinden van top-down-naar bottom-up-initiatieven en naar ‘do more with less’.

¹ Botsman en Rogers 2010.

Power of making

Ambachtelijke tradities groeiden uit tot ver doorgevoerde industriële processen en schaalvergroting van productie, waardoor in de eerste helft van de vorige eeuw de behoefte aan efficiënte processen en productontwerp toenam. Industrieel ontwerpen, modeontwerpen, grafisch ontwerp tot architectuur en stedenbouwkundig ontwerp: alle ademden deze cultuur.

De macht van het maken kwam bij de ‘maakindustrie’ te liggen – met zijn efficiency, opschaling, functionaliteit, functiescheiding en marktwerking. Zelf maken raakte uit de mode en individuele maakvaardigheden bleven alleen bestaan bij fervente hobbyisten of makers die ‘niet met hun tijd meegingen’. Hoe het ontwerpen zich ontwikkelde tot het faciliteren van opschaling van ambachtelijke vaardigheden, naar het maken van producten in steeds schonere en efficiëntere processen tot het creëren van (economische) meerwaarde door esthetiek en functionaliteit, wordt uitgebreid getoond in de permanente tentoonstelling *Maker, designer, user* in het spiksplinternieuwe Design Museum in Londen. Dat biedt een mooi overzicht van de manier waarop ontwerpers steeds weer op zoek zijn naar hoe waarde kan worden gecreëerd, niet alleen economisch maar ook sociaal. Hoogtepunt van de tentoonstelling is voor mij de Frankfurter keuken, ontworpen in 1926 door de Oostenrijkse architecte Margarete Schütte-Lihotzky (1897 – 2000). Acht jaar na invoering van vrouwenkiesrecht in Duitsland en Oostenrijk (in Nederland pas in 1922) kregen vrouwen in een nieuwe wijk in Frankfurt wat Schütte-Lihotzky hun ‘huisvrouwenlaboratorium’ noemde. In een moderne keuken kan zij (de huisvrouw) efficiënt werken en tijd besparen en zodoende ruimte creëren voor haar emancipatie. Wat zou er zijn gebeurd als deze vrouwen zelf waren betrokken bij het vormgeven van hun keuken? Misschien niet veel anders, want het was de tijd van moderniteit en opkomst van de tuinsteden met ‘licht, lucht en ruimte’. En van de eerste feministische golf!

Ook in die tijd stond de mens centraal, maar zoals dat paste in de functiescheiding die hoorde bij industrialisatie, zagen ontwerpers en architecten het als hun rol om voor mensen oplossingen te ontwer-

pen. Zowel de uitkomsten als de onderliggende processen ademen functionaliteit, efficiëntie en schaalvergroting. Maken we een sprong naar het nu, dan zien we ook de negatieve effecten: uitputting van natuurlijke bronnen, opwarming van de aarde, werkloosheid, migratie en sociale onthechting.

Technologie en kennis daarvan staan ter beschikking van het vormgeven aan onze levens, ook zoals we het wel zouden willen zien. Dat positief inzetten, met oog voor gedeelde belangen en opbrengst daar waar het nodig is, leren we door lokaal ingebed en integraal te ontwerpen, samen met belanghebbenden. Dat is een nieuwe vorm van *sociaal ontwerpen*. Ontwerpen verschuift zo van dienstverlening naar een breed gedragen manier van denken en doen. Het helpt mensen om in plaats van alleen consument te zijn ook maker van hun eigen leven te worden.

The Beach' praktijk

- Lokaal en integraal

Hoe pakken wij, als klein collectief van ontwerpers dat in 2009 door stadsdeel Osdorp werd uitgenodigd om activiteiten te ontplooiën, het aan? Met het uitgangspunt dat we krachten (kennis, vaardigheden, lokale kwaliteiten) moeten bundelen, zetten we onze ontwerp-kennis en -vaardigheden in overal waar we in aanraking komen met concrete vragen vanuit de lokale gemeenschap waarin we werken. We geven lokaal en op behapbare schaal vorm aan nieuwe praktijken: omgevingen, verhalen, situaties, producten, ondernemingen. We ontwikkelen die in co-design met betrokkenen, testen ze in de praktijk en helpen bij de eerste stappen *to make it happen*. Voorbeelden uit onze praktijk zijn een film van jongeren over schulden, van oud brood gemaakt biogas, een lokale munt, reddingsvesten van vluchtelingen verwerken tot producten met een verhaal, een prototype van een gezonde snackbar, een 'wilde' bioscoop, een lokale mobiele keuken. We proberen bovenal een groeiende gemeenschap te zijn van lokaal ingebedde ontwerpers en makers waar iedereen mee-ontwerpt en maakt vanuit eigen kunnen en ambities. Het bijzondere is dat co-designprocessen fysieke én sociale resultaten opleveren en dat de aanpak van problemen niet op zichzelf staat. Waar

problemen samenhangen is juist een integrale aanpak noodzakelijk. Wat we leren delen we door middel van activiteiten, van workshops tot festivals, en door middel van praktische 'tools' voor co-design.

- Buurtecologie

In de Amsterdamse Wildemanbuurt (Osdorp) werkt The Beach sinds 2011 met bewoners en lokale organisaties aan een gezonde 'buurtecologie'. We leren er hoe we door lokaal te ondernemen en van elkaar te leren de buurt sterker en weerbaarder kunnen maken. Dat leverde het belangrijke inzicht op dat om 'spelenderwijs' te leren samenwerken, het broodnodig is om 'plekken te maken'. Brood blijkt niet alleen een prachtige metafoor te zijn, ook in de praktijk draait er veel om brood en dat is geen toeval, want iedereen heeft wel iets met brood. Daarom gingen de mooiste verhalen over gemeenschappelijke broodovens en broodmaken in verschillende culturen verzamelen. Met de broodvergister van kunstenaarscollectief Cascoland wordt inmiddels van oud brood – dat gewoonlijk aan de vogels (en dus ook ratten) wordt gevoerd – biogas geproduceerd, waarop wordt gekookt of weer brood mee gebakken. Vrouwen in de buurt, die vaak worden buitengesloten en eenzaam zijn doordat ze de Nederlandse taal niet beheersen, leren Nederlands terwijl ze broodbakken in Brood & Taal-workshops. Door een veelheid aan kleinschalige creatieve, sociale en ondernemende activiteiten groeit de betrokken 'makers'-community in de buurt in aantal, maar vooral het zelfbewustzijn van de makers en de onderlinge relaties maken de buurt sterker.

- Sociaal ondernemen

Met nieuwkomers die wegens oorlog of onderdrukking hun land ontvluchtten, en gesteund door lokale makers die hen wegwijs maken in de Nederlandse cultuur, maken we samen producten van de materialen van reddingsvesten die achterbleven op de Griekse stranden. Wat in 2016 startte als het programma *Makers Unite*, heeft de ambitie uit te groeien tot een echte sociale onderneming. Het mag immers niet blijven bij kortstondige goede bedoelingen – we werken aan langer houdbare organisaties die zelfstandig moeten kunnen voortbestaan. Wat is nodig om economische en financiële waarde te creëren? Dat is voor nu de

belangrijkste ontwerp vraag. Waardecreatie zit hem niet zozeer, of niet alleen, in het maken van verkoopbare producten, maar vindt vooral plaats op het moment van samen maken. Wanneer de ‘makers’ hun eigenwaarde en talenten vormgeven, groeit hun potentie en rijkdom, als individu en als gemeenschap.

- Stad & land

Met boeren en ondernemers in de Tuinen van West verkennen we met een jaarlijks festival, artistiek onderzoek en het maken van lokale producten – met lokale kennis, oogst en verhalen – relaties tussen stad en land. We leggen de kwaliteiten bloot van het landelijk gebied onder de rook van Schiphol, de Amsterdamse haven en de stad, en leggen verbindingen met de kwaliteiten van de omliggende wijken. Dat zijn buurten die worden gekenmerkt door culturele diversiteit en prangende sociale vraagstukken, van obesitas tot armoede en dreigende radicalisering. Door het verbinden van bijzondere kennis en vaardigheden, zoals ‘knowhow’ op het gebied van voedsel kweken, bereiden of bewaren, en door het benutten van ruimte – fysiek en overdrachtelijk – geven we impulsen aan een metropool op weg naar duurzaamheid.

- Jong geleerd, oud gedaan

Met onze programma’s bieden we leeromgevingen, ingebed in het echte leven, waar deelnemers eenentwintigste-eeuwse vaardigheden kunnen opdoen. Sociale, creatieve en technische vaardigheden gebaseerd op eigentijdse waarden als delen, verbinden, menselijke schaal en lokaliteit vallen er samen. Wanneer we uitgenodigd worden om kinderen met ‘erfgoed’ vertrouwd te maken, laten we hen hun eigen minimusea ontwerpen.² In het Gangmakers Atelier, een ontwerpprogramma voor kinderen, passen we deze nieuwe vormen toe van leren door denken en doen, en zijn wij het die leren van de jongste generatie.

Iedereen ontwerper

Hoe waardevol en inspirerend crossovers tussen disciplines zijn, leren we van samenwerkingen met studenten, universiteiten en bedrijven, en van die met ontwerpers, architecten en kunstenaars (collectieven).³ Ontwerpstudenten, maar ook studenten in andere vakdisciplines, zoeken

waardevolle en inspirerende samenwerkingen met een veelheid aan cultuurmakers, onderzoekers en experts: www.thebeach.nu.

naar hoe ze zich op het terrein van sociaal en duurzaam ontwerpen kunnen ontwikkelen. Dat merken we bij The Beach door de toestroom van studenten die in onze praktijk ervaring op willen doen of zelfs afstuderen. Samen met academies als de *Zürcher Hochschule der Künste* (ZHdK), Hogeschool voor de Kunsten Utrecht (HKU) en de Reinwardt Academie verkennen we hoe ontwerp- en cultuureducatie hierop kan inspelen.

In 2013 deelden we al met de *Sustainist Design Guide* onze kijk op eigentijds ontwerpen: sociaal x duurzaam = sustainist.⁴ Ontwerpen vanuit een ‘lens’ op de veranderende tijd waarin toenemende waardering bestaat voor kwaliteiten als lokaliteit, proportionaliteit, verbondenheid, delen, duurzaamheid. ‘Niet voor, maar met mensen’ vormgeven aan hun leefomgeving. Met nieuwe betekenissen, patronen, weefsels, *sense of place* en knooppunten.

De groei van het vakgebied van ontwerpen overstijgt ondertussen de grenzen ervan. ‘Sustainist’ ontwerpen is niet langer het exclusieve domein van de professionele ontwerper. Ontwerpen vanuit een ivoren toren met uitsluitend observaties van een buitenstaander gaat, naar mijn idee, weinig veranderen aan de vastgelopen samenleving. Laten we doen waar ontwerpers goed in zijn: vormgeven aan het nieuwe. Maar dan als dagelijkse praktijk en met zijn allen, want in de nieuwe tijd is iedereen ontwerper. Mijn rol als ontwerper zie ik dan liever zoals visser en ondernemer Bren Smith zijn rol ziet: ‘*My job has never been to save the seas; it’s to figure out how the seas can save us.*’⁵

² Zie www.thebeach.nu/en/page/1434/gangmakers-kindermuseum en Schwarz 2016, 142-143.

³ The Beach hecht aan de

⁴ Schwarz and Krabbendam 2013.

⁵ Smith 2016.

If the 20th century was organised around corporations, the 21st century can be said to be organising around platforms. In this essay, strategic adviser Joost Beunderman discusses the main outlines of this shift, the distinction between commercial and civic platforms, and how the latter could present a model for addressing the massive challenges of our time. Finally, he explores what this means for present-day cultural practitioners, particularly in the heritage sector.

Joost Beunderman

8. Heritage - what kind of platforms for what kind of culture?

Impact Hub Birmingham opened in 2015 in the Walker Building in Digbeth, a rapidly changing (post-)industrial zone near the city centre. Impact Hub is a civic innovation platform and open workspace focussed on creating democratic futures for the city. It consciously links to the 'making' history of both the area and the 1912 building. The maritime inventions of the Walker family, among which a revolutionary ship's log that greatly enhanced all navigation, are celebrated with a mural in the open kitchen, the central community convening space of the Impact Hub. <http://birmingham.impacthub.net/2015/05/05/a-history-of-thomas-walker-and-son/>. Photo: Joost Beunderman.

The corporations of the 20th century comprised not just the behemoths of the private sector but also large, hierarchical public sector bureaucracies, whether national government, large cultural institutions or venerable city halls. In fact, as Elinor Ostrom, 2009 Nobel Prize winner and chronicler of the commons, recognised: for much of the 20th century the main ideological discussions were so obsessed by the state-market dichotomy (The welfare state! Privatisation!) that we forgot that any other options existed: 'In the mid-twentieth century, the dominant scholarly effort was to try to fit the world into simple models and to criticize institutional arrangements that did not fit.'¹ Thus we forgot that between traditional conceptions of the public and private sectors, there have always existed different kind of 'publics': i.e., the pluralistic domain of civic society, consisting of organised 'third sector' bodies but equally of more fluid forms of collective governance, citizen action and civic entrepreneurialism.

¹ www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/2009/ostrom-lecture.html.

There are plenty of reasons why we are now starting to think differently. Just to name a few: the reform (or dissolution, depending on your perspective) of the welfare state spawning a myriad of small social enterprises and citizen collectives alongside corporate outsourcing giants; the disruptive power of startups and the ensuing shorter lifespans of corporates; the YouTube generation of internet 2.0 showing the power of self-generated and many-to-many culture; the post-crash response of

citizen production whether in care or renewable energy, as chronicled by Tine de Moor,² amongst others, and the concomitant rediscovery of cooperatives; crowdfunding; the growth in the sharing economy, enabled by technology and driven by sustainability aspirations or postmodern lifestyles or dire need; the surge of the smartphone as open-ended infrastructure and marketplace for apps generated by the ‘many small’; the open-source movement, self-organising in new networks enabling the adoption and adaptation globally and the creation of a civic form of globalisation; and, whether we like them or not, the sudden, awe-inspiring rise of venture capital-funded sharing initiatives like Airbnb, heavily dependent on websites or apps.

All of this renders many traditional corporate structures obsolete and compels us to recognise that change can no longer be talked about as the responsibility or the capability of a single actor, organisation, institution, or even domain. Polycentric institutions now drive many transitions and transformations in the towns, villages and cities we inhabit. Many of these follow a ‘civic platform’ logic, by enabling new types of self-organising, or *distributed*, democratic production.

The Civic platform logic

The shifts towards a ‘platform logic’ have been described in many publications, which often focus on their purely commercial versions (think Airbnb, the Apple app store or Uber) as well as more civic versions like Wikipedia, Wikihouse and a whole host of platform cooperatives.³ As this distinction is crucial, I will use the term ‘civic platform’ when speaking about the democratising, citizen-driven version as opposed to their venture-capitalist funded tech counterparts. What they share – what makes them platforms – is that they both rely on a fundamentally distributed approach to exchanging or transacting goods, services and other forms of agency (civic action, investment, information sharing). They source from, and therefore create and enable, multiple actors rather than bring all (economic) transactions or (non-economic) exchanges within the boundaries of a single entity, like the Oxford Dictionary or a powerplant would have done, in contrast to Wikipedia or decentralised

³ Van Dijck *et al.* 2016; http://wiki.p2pfoundation.net/Synthetic_Overview_of_the_Collaborative_Economy; www.p2plab.gr/en/wp-content/uploads/2015/09/Env-Innov-and-Soc-Trans.pdf.

renewables generation, respectively. Binding together distributed agency and ownership of capital assets through a relatively light, shared infrastructure, whether the web or otherwise, is what makes platforms so distinct – light-footed, agile and adaptable. Success is defined differently: whilst corporations base their legitimacy on the demand of the many for a centrally controlled supply, platforms crucially rely on the crowd for ‘supply’ as well, whether of taxi rides, cooperative capital or the world’s knowledge. The greater the flow of transactions between many suppliers and massive demand, the more successful the platform.

At a deeper level, platforms can change the nature of production and consumption. In an article for *WIRED* Magazine, Sangeet Paul Choudary describes how the platform logic has changed a basic logic of solving economic issues over the past half century or so.⁴ The traditional modality can be described as the ‘stuff’ approach, which asks ‘How can we create more stuff whenever a problem crops up?’ This typically 20th-century, expansionary and Fordist approach got replaced, towards the no-nonsense end of the century, with an ‘optimisation’ approach: ‘How can we better distribute the stuff already created to minimise waste?’ Instead, the platform approach asks ‘How can we redefine stuff and find new ways of solving the same problem?’ For an illustration, think again about energy, or about hospital beds: instead of endlessly building new coal-fired power plants or hospital wings, the optimisation approach would prioritise energy savings and creating a regional way of sharing bed capacity; whereas platform approaches would try to create a distributed renewables network, or else ask why people are in hospital beds for so long in the first place.

But that is where the parallels between commercial and civic end. Clearly not all platforms are being created equal – we are seeing the rise of some very interesting civic platforms as well as fairly uncivil ones – and much in between.⁵ This is becoming increasingly obvious from the experiences of Uber-drivers, who find their ‘contribution’ increasingly controlled by the platform on which they depend – disempowering them as economic actors and human beings, albeit under the rhetoric of economic freedom. The Apple

⁵ http://wiki.p2pfoundation.net/Synthetic_Overview_of_the_Collaborative_Economy; Kostakis *et al.* 2016.

iPhone is another interesting case in point. To some degree it relies not on centralised command or control but thrives on unpredictable contributions of many app developers within a shared infrastructure. Whilst this evidently created a very effective infrastructure which unleashed a ‘micro-massive’ economy, this has happened very much on the terms and conditions set by Apple itself and within a very closed framework, where the strong in-built power imbalances limit interoperability and co-production, ultimately very clearly driving profits towards the centre.

In contrast, a generation of more democratic platforms aims to enable the participation of the many to benefit the many, not just through the availability of ‘new stuff’ to consume (that much Apple clearly also achieves) but by democratising knowledge and the ability to produce. Like old-fashioned street markets, they set a body of rules within which the many can trade and optimise their offer, whilst retaining their independence as economic actors or citizens. Whilst Wikipedia is the classic example of this open-source logic, we are seeing it happen across society. At a smaller scale Wikihouse and the ‘Open Source Ecology project’ equally aim to revolutionise housebuilding and the open source economy at large. In doing so, civic platform approaches can create other forms of shared public value: Wikihouse founder Alastair Parvin frequently reminds us that distributed manufacturing creates a 21st-century version of a barn-raising⁶ – which, in 19th- and early 20th- century America did not just create the ‘stuff’ of large agricultural sheds, but also reinforced crucial immaterial values such as collaboration and mutual trust through shared productive activity. At best, such platforms enable, try to reduce dependency and invite co-production; they don’t prescribe solutions but are open-ended; offer a basic infrastructure and set some rules of engagement within which ‘everything’ is possible. They also set a different culture: rather than approaching and treating people as consumers, they see them as potential contributors, whether micro-investors, makers, or co-governing citizens. They enable people to ‘plug in’ on their own terms and welcome the unpredictability of inputs by many unpredictable players. Instead of specifying or managing inputs from a control impulse, they curate it by setting an open-ended vision.

6 ‘A social event in which members of a community assist in the building of a new barn’ (American Heritage Dictionary).

Heritage as object, heritage platform

Why and how is this relevant in the field of heritage? Clearly many aspects of cultural life are in the midst of their own version of this transition from corporate-centralised to distributed many-to-many; others can and have chronicled this better than I ever could.⁷ But if, as I have alluded to, there are many forms of platforms, some fundamentally democratic and others somewhat less so, then what kind of platform could heritage be, for what kind of culture and society? At the *Street Values* discussions, there were interesting debates about the question to what extent heritage can and should play the role of a platform as opposed to a product or service – as opposed to being ‘stuff,’ that is.

7 www.demos.co.uk/files/proamrevolutionfinal.pdf.

To me this is all the more relevant as it is clear both that heritage is crucial to people’s identities and that questions of identity are a crucial part of the political upheavals we are facing. For a host of reasons, more and more people feel their identity to be under threat, whether culturally or economically. Whilst not always justified in my eyes (the discussion about Saint Nicholas’s ‘helper’ is hardly the same as, say, not being allowed to speak your language for 35 years if you were a Catalan under Franco), these sentiments matter because their consequences matter – identity politics is a driver of Brexit, Trump’s victory and the rise of the PVV or Marine le Pen in the Netherlands and France, respectively.

In this context, places, artefacts or practices with heritage value are never neutral, never to be taken for granted, never just about the ‘objects’ themselves. What matters is what human thinking, activity, energy and drive they invite and unlock, as individual or collective endeavour – whether reflective or proactive, creative or deliberative, but always authentic and inclusive. Separating objects entirely from their original production processes is a widely recognised capital error in dealing with heritage: no matter what new uses a building may get, making its economic, social and political history illegible reduces heritage to a mere backdrop. But what matters is not just production process gone by, but equally what future activity may be unlocked which is ‘productive’ in the widest (not just economic) sense. A ‘double negative’ example are the

forlorn albeit neatly painted harbour cranes that still frequently line the waterside at the most banal British dockland real estate developments. Majestic testaments to an industrial age, now it seems all that matters is whether they add real-estate value. Nothing is undertaken to unlock any curiosity in the multi-layered past these cranes represent. And with regard to the future: the most important message they represent is the one to formerly skilled working classes now mostly excluded from these places: 'all this was part of your life once, but your world has shrunk and is now pushed into the margins.'

Against such negative examples, what positive stories can we discern?

The case study of the Ketelstraatschool in The Hague, covered in the second *Street Values* atelier, is one good example where a place of heritage value unlocks the generation of new collective agency at neighbourhood level – and shows the hard work required to enable and sustain this as a co-produced institution fit for the 21st century. Similarly, Impact Hub Birmingham, a project led by an energetic group of local civic entrepreneurs supported by Oo, is an open platform that has breathed new life into the ground floor of the Walker Building, an industrial monument in Birmingham's Digbeth district.⁸ It explicitly positions itself as a next generation 'town hall,' a civic asset to unlock what they call the 'power of us' to generate new collective endeavours to answer the challenges in this city, already one of the UK's most deprived and now faced with deep cuts in public services. A young artist's drawing celebrating the Walker family's contribution to marine instruments in the 19th century now adorns the wall of the kitchen where debates are convened, young people's spoken word evenings hosted and social innovations in childcare or housebuilding prototyped. This creates a new community of practice that explicitly challenges the self-perception and external image of Birmingham, formerly known as the City of a Thousand Trades because of the diversity of its manufacturing base, as a post-industrial failure or consumption-based retail paradise.

⁸ <http://birmingham.impacthub.net/2015/10/08/power-of-us>.

Micro-provocations

Another project I am currently involved with is with the Central YMCA, the London charity set up in 1844 to advance the 'mind, body and spirit' of young men arriving in the city in the midst of the Industrial Revolution. The YMCA spawned a global movement, which saw it getting involved with workers' housing and veterans' welfare in the late 19th and early 20th centuries. Over time, the movement gave rise to the invention of sports like basketball (in 1891 in Massachusetts) and the modern, low-threshold fitness club. Building on this heritage of investing in the well-being needs of the time, the Central YMCA have embarked on an open-ended process to ask what their mission should mean in the context of cosmopolitan London anno 2017, where fitness clubs are now being widely adopted by the market but where social issues like loneliness, anxiety, financial hopelessness, and teenage self-harm are on the rise.

Crucial in this project is that the change strategy itself is open-ended. As the challenges of this age are systemic and multi-faceted, we recognise that answers cannot be dreamt up centrally. Our emergent strategy explicitly departed from a 'top-down innovation' perspective which would have asked for a 'Big vision, big plan, big capital investment, big physical transformation,' with an endpoint or end product determined at the outset and delivered by project leaders within the organisation. Instead, the process was started by a series of 'micro-provocations' within the fitness club: small artist commissions that invited the club's membership and staff to consider questions about new perspectives on well-being at a personal level. This was followed by an open 'big conversation', a conference that created a platform for different takes on this.

Rooted in the past but relevant to the future

The real investment here will be in the organisation's internal capacity to host a cycle of continuous (bottom-up) innovations, with the YMCA as enabler of multiple potential outcomes that further its mission, initiated by a range of collaborators, whether members or external social pioneers. The intention is that there will be a continuous cycle of new value creation through a coalition approach, rooted in the past but relevant to

the future. The physical changes in this context serve the organisational change – an obvious point perhaps but one that is often overlooked, such as in the architect David Adjaye's famous Whitechapel library, repositioned and designed in the early 2000s as an 'Idea Store' in a great new building, but where the skills and expectations of the librarians had never been recognised as a key enabler (or stumbling block!) for change. Consequently, the librarians stuck to what they knew and complained about all the new people wondering in who were not looking to borrow a book. In the case of the YMCA, instead we recognise that its living heritage consists of the intangibles of its history and fame, its strong and often opinionated membership community and its highly motivated staff as well as its spectacular 1970s building in central London.

Of course, there is plenty of good practice to point to already. As early as 2010 we described the case of the Museum of East Anglian Life in our *Compendium for the Civic Economy*: a regional rural heritage museum-turned social enterprise in Stowmarket, in the East of England.⁹ Its open attitude to finding not just new audiences for local traditional skills and practices but also to acting as co-producers of these, for example, led to it becoming the maintenance contractor for the town's green spaces, upskilling local people in doing this task with a firm footing in local traditions.

In our fractured societies, we need tangible, physical touchpoints that enable people to connect to new sources of collective purpose. What is clear is that neither the state nor the market, nor traditional 'supply'-driven cultural institutions can be the sole agents to provide these. Now that traditional sources of 'community' and belonging, whether class affiliation or religion, are losing relevance to many people (or conversely, are being perceived as under threat by others), the creation of new bridges that enable inclusive processes of collective identification and action cannot be left to chance. Instead, they must be the result of an intentional act of setting the welcoming protocols for the many to contribute and benefit together, through diverse civic 'publics' and new institutions that reflect and amplify such dynamic diversity. This means, firstly, that the traditional public-private distinctions that Elinor Ostrom challenged are indeed clearly

⁹ 00:/ 2012.

inadequate in this domain. And secondly, it follows that the heritage world must not see itself as a 'siloe'd' sector, monofunctional and stand-alone, with distinct and neatly delineated 'professionals' or skills, but as a vital component for on-going, messy processes of change in our urban and rural places – as one ingredient, to be combined with many other contemporary influences.

Now if entrepreneur Dov Seidman is right in stating that 'the old system of 'command & control' — using carrots and sticks — to exert power over people is fast being replaced by 'connect & collaborate' — to generate power *through* people',¹⁰ what does that mean for practitioners in (and near) the field of heritage? A series of questions come to the fore:

- ¶ What does it mean for practitioners to focus not on 'supplying' heritage objects as product nor on driving demand for it in the sense of traditional outreach or audience development, but to increase the 'flow' of decentralised conversation about (and 'making of') heritage – the on-going flow of discovering, interpreting, appropriating, sharing, re-appropriating, tinkering, giving meaning? How can this be seen as a 21st-century 'collective barn-raising' process that creates value in itself? And how can the quality of cultural production be an ongoing conversation in this context, in ways that are democratic and empowering without being values-free?
- ¶ What does it mean for practitioners to see curation as 'hosting' such open-ended processes, whether in place-making or other forms of heritage practice – rather than the curatorial role being the 'management' of producing exhibitions and other heritage settings?
- ¶ How to govern such platforms? What does 'common' ownership practically mean in the context of traditional public sector roles and new private sector involvement?

¹⁰ Quoted by Thomas Friedman, 'Help Wanted', op-ed, NYT 17th December 2011. Emphasis in original. www.nytimes.com/2011/12/18/opinion/sunday/friedman-help-wanted.html.

How can the right incentives be created to ensure that these platforms will remain truly civic, safeguarding them against financial or other pressures to become ‘uncivil’?

- ¶ How do heritage practitioners interact with a messy field of other actors in our cities, neighbourhoods and villages in ways that value the former’s unique expertise as one source of crucial input amongst many? And how can this interaction unlock new sources of funding, whether from the crowd or based on the valuable social, democratic and economic outcomes this can create across society?
- ¶ How can we educate, empower and (re)build confidence amongst practitioners in this field where increasingly the relevance of expertise – and its role in driving shared outcomes – will be, as John Kay calls it, oblique: unpredictable, indirect and messy.¹¹ How can we ensure that this is a future that practitioners can look forward to with appetite and curiosity rather than with concern and confusion?

¹¹
Kay 2011.

The *Street Values* ateliers showed that such questions are beginning to be asked – and that when they do, it is evident that much great practice already exists, on which a democratic, civic and distributed future can build.

Waar gaan we heen?

**Uitdagingen en agenda's
voor erfgoedmakers**

Over the last few years, many institutions in the field of art, culture and heritage have seen their surroundings change considerably. Their position as cultural authorities is no longer being taken for granted; societal changes as well as changing expectations of audiences have led them to reconsider their role. How can they remain relevant as institutions in the 21st Century? That question emerged as one of the central themes of the *Street Values* project.

Martijn de Waal 9. Heritage

as platform

From Granby 4 Streets in Liverpool to the Museum without Walls in Amsterdam's Transvaal neighbourhood, cultural institutions and heritage professionals alike are searching for new forms of meaning making. Common to many of them is the use of heritage as a 'platform': a shared context enabling civilians and professionals to participate in a wide range of cultural and social activities – from rehabilitating a working-class area to organizing a neighbourhood exhibition.

Throughout the three research ateliers in which experts from the cultural and heritage sectors shared their experiences, a possible answer was found in the approach of 'heritage as platform' – a term brought into the discussion by Joost Beunderman. 'Heritage as platform' means that heritage is approached as a 'focal point' for the assembly of citizens around all kinds of social and cultural issues, in an open process.

Heritage plays a double role in that trajectory. First of all, it can be understood as a 'setting' in or an 'activator' around which a public could be organized, either by professionals or by members of the public itself. In its simplest form, heritage is then more or less used in an instrumental way as a symbolic place or practice that people can identify with. It is this shared (or sometimes contested) symbolic meaning that allows people to start discussing an issue or working together towards a common goal. Heritage then literally becomes a platform or a stage on which all kinds of societal activities can be played out.

Secondly, heritage itself is not a given in this process: what we consider as 'heritage' also emerges as the outcome of the encounter between members of a public, who through their interactions may come to a collective appreciation of cultural places, objects or practices – again: guided here by experts or otherwise. Combining these two perspectives, heritage as platform can be understood as a practice in which heritage is used to set the stage for or even provoking social interaction towards

a communal goal or around a particular theme, while at the same time through these interactions heritage and collective meanings are being (re)produced.

It is an approach that matches the shift from heritage as a 'sector' and 'factor' towards heritage as 'vector' described above by Riemer Knoop, that functioned as one of the starting points of the *Street Values* research project. Heritage, in this vision, should no longer be organized as an inward-looking *sector* that uses its own logic and professional expertise to classify and conserve particular buildings or practices as end in itself. In contrast, heritage could be understood as a *vector*: a force or 'course of direction' that could be applied to all kinds of cultural and societal issues, pushing them in a particular direction. Heritage as platform, then, could be understood as the production of symbolic settings or 'dramaturgies' (more on that later on) that provoke citizens to convene around a shared or contested set of meanings, and work collaboratively towards a societal or cultural goal or theme, producing new shared experiences and meanings in the process.

Platforms: a way of opening up

What that rather abstract approach of heritage could mean for institutions and practitioners became clearer through a number of examples discussed in the *Street Values* ateliers. The Van Abbemuseum's Steven ten Thije for instance explained how his museum had started to change its role in society. The Van Abbemuseum now sees it as one of its main missions to be relevant to the city of Eindhoven and its residents, rather than present itself as an introverted, context denying white cube. The museum aspires to be a place that provokes discussions around conflicting values in contemporary society. It wants to become 'a cultural archive' of projects that activates discourse around all kinds of issues, rather than a sanctuary for aesthetic endeavours far removed from the complexities of everyday life. In other words, the art exhibitions and other activities at the Van Abbe can be understood as a platform that will open up the process of meaning-making to the audience at large.

The term platform, introduced by Joost Beunderman in an earlier atelier session of the *Street Values* Ateliers, is used to refer metaphorically to a particular way of 'opening up' the processes of meaning production, inviting or provoking contributions from the 'people formerly known as the audience'.¹ This approach can be compared to the logic of the numerous online platforms that have recently emerged, from app markets to social media networks. Rather than providing a standard service to consumers, these platforms invite contributions from participants. They offer a basic infrastructure and simple protocols as sets of rules that enable citizens and businesses to create their own app or organize their own community. It is this openness that enables them to blossom, by provoking unpredictable contributions and making themselves relevant for a broad variety of actors. Take an app store or a blogging-platform such as Wordpress: within the rules set by the managing organization, people can use these tools to produce and distribute their own apps or online publications.

¹ Rosen 2006.

Applied to the cultural sector: a platform approach means that institutions design a specific context with a particular set of rules inviting audiences to take part and make it relevant for them. The degree of participation could vary, from inviting audiences to contribute or co-design, to provoking reactions or discussions based on curated work, to the use of art or heritage as a starting point for societal change or even activism. Now, to a certain extent that is of course business as usual for cultural institutions. Every act of storytelling has always been an interactive experience, in which meaning is created by the audiences, carefully provoked by exhibitions, stage productions, concerts and other events put on by cultural institutions. What is different this time around is that this process is being opened up – in varying degrees – and embedded more closely in the everyday lives of citizens or society at large.

An interesting example of this approach was brought up in the Ateliers by the Museum Without Walls (Dutch: *Museum zonder Muren*), an initiative in the Transvaal neighbourhood in Amsterdam. Initially the

founders were thinking of setting up a somewhat traditional museum or gallery space in honour of architect Hendrik Berlage, by reverting one of the houses on a central square in the neighbourhood to its original 1920s style. But neighbourhood residents did not quite appreciate that idea. The initiators were seen as cultural authorities who wanted to insert their elite project in this neighbourhood, further propagating the process of gentrification that had already started there. In reaction, the Museum Without Walls started to shift its approach, inviting all kinds of neighbourhood organizations to contribute to their programming. And rather than using one single location that should reflect Berlage's heritage, they now aimed to activate the whole neighbourhood around this idea. For example, they organized a nightly walking tour that was to celebrate the 110th anniversary of the neighbourhood. The Museum Without Walls organized the publicity around the event but also invited all kinds of local organizations to contribute their own activities. In the terms of this research project: the Museum Without Walls acted as a platform other organizations could further adapt and make use of. In another activity, an exhibition was staged in the windows of the neighbourhood's houses. Its visibility in the public spaces of the neighbourhood engaged many residents.

Another interesting example came from Imagine IC, a heritage institution that sees itself as a network rather than a museum. Imagine IC aims to activate the discourse around and record cultural experiences that are relevant for various groups of residents that live in the Amsterdam Bijlmermeer, an area with a strong presence of minorities from, amongst others, Suriname (former Dutch colony) and Ghana. In a recent project, they organized an exhibition on a period in the 1990s in which politicians and civil servants from the minority groups revolted against the city administration at large.² At stake was the allocation of budgets that according to the protesters of that time denied the needs of their constituencies. Research for the exhibition was conducted in close cooperation with representatives of the local community. Public debates were staged around the exhibition, joined by activists that addressed contemporary racial issues in Dutch society.

Imagine 2015

In another project, Imagine IC explored street soccer culture. Together with local youngsters, an exhibition was organized about the tricks, conflicts and unspoken rules of their soccer games. In the exhibition, players told about their experiences, but also gave their views on the design of public spaces. They stated for instance that they did not like the official street soccer pitches in the neighbourhood, because these are too much pre-programmed for playing soccer according to the official rules and do not leave much room for interpretations of the game that are more aimed at playing tricks. Here we see how the platform approach opens up the process of heritage-making to a broader group of actors. Imagine IC set the stage in which local youngsters were given opportunities to come to a shared understanding of their everyday activities like playing street soccer, turning the outcomes of these conversations into intangible heritage by means of an exhibition.

Many more examples that were discussed in the *Street Values* ateliers followed similar lines of argumentation. In the Turner Prize winning Granby Four Streets project, artists led the regeneration of a derelict neighbourhood, thus restoring local pride. In the Dutch province of Groningen, archaeologists have started to work in close cooperation with local residents, taking their expertise serious and encouraging them to tell their own stories about their findings. In the formerly industrial area Cruquius in the east of Amsterdam, local residents have started a city lab to engage actors around its redevelopment, trying to apply the principles of a circular economy to industrial heritage sites. And in Amsterdam West, The Beach is a foundation that has been present for many years, using an old industrial garage as a headquarters, organizing a broad range of activities that engage neighbourhood residents and provide them with new skills.

A changing societal context for heritage

Whereas the examples in the *Street Values* project came from a broad range of cultural disciplines, the focus of the project was on the future of heritage and heritage professionals in a changing society. In particular, the 'heritage as platform' approach was addressed as a potential answer

to two important shifts facing the heritage sector that the project had taken as its points of departure, one more institutionally driven, the other related to societal changes at large.

To start with the first: both the institutional context for heritage institutions and the cultural sector at large in the Netherlands have undergone a number of important changes over the past decade. First of all, government has partially retreated from the sector, resulting in large budget cuts as well as in a government-set mission for actors in the sector to become ‘cultural entrepreneurs’, meaning they have to find new ways to produce their own income as well as to gain societal relevance.

This shifting position of the government has contributed to a nascent shift in the orientation of the heritage sector that could be summarized as a shift from ‘musealization’ to ‘activation’, or from ‘sector’ to ‘factor’ to ‘vector’. Whereas the care for the historical environment used to be organized around the protocolized categorizing and upkeep of isolated architectural monuments (heritage as sector), more recently heritage has been approached as an integrated part of urban development (‘heritage as factor’). Heritage is seen as an important factor that can contribute to the process of placemaking, or the creation of a *genius loci*. As such it can create both symbolic and social as well as economic value, the latter by making sites more attractive for residents, tourists and investors. Articulating heritage qualities could help people to relate to places, help them to identify with these places and its cultural meaning, and to take ownership in them, as well as to make development more attractive, hence raising real estate values and generating income from leisure and tourism.

What follows from this shift is that strategies are no longer geared towards the preservation of historical icons as such, but rather at their activation, combining their symbolic values with new functions. In that shift, the definition of heritage has also broadened. It is no longer centred around monumental physical sites and buildings, but increasingly also includes landscapes and more utilitarian sites

thought to be representative for particular (historical) social or cultural practices such as factories or housing. The process in determining what needs to be preserved has also changed. It is no longer seen as a scientific, objectifiable process in which particular cultural or art-historical criteria can be applied. It is now rather being seen as a societal discussion about what we as a society want to remember and preserve for the future.³

³ Bals 2016; Frank 2013.

In addition, a second broader societal shift is taking place. Citizens no longer obediently comply with institutional points of view, but have started to challenge them. The authority of cultural institutions is no longer taken for granted. Citizens have become more critical of their society’s institutions; support for arts, culture and heritage needs a new justification. Partly as a counterweight to this loss of authority of traditional institutions (both inside and outside the cultural sector), we now see citizens taking up the tools of networked digital media to organize themselves around all kinds of causes. On the one hand, this has led to a new civic energy, or even a ‘civic economy’⁴ in which citizens have taken numerous initiatives of social entrepreneurship. Examples can be found in all kinds of fields around new instances of the commons – the management or production of shared cultural or economic resources, managed through sets of social relations that put community value first rather than monetary profit. These range from energy production to care collectives; or, in the field of arts and culture, from community land trusts⁵ that have regenerated neighbourhoods, often initiated by (community) artists, to networks of amateur archaeologists building and exchanging a body of knowledge through online fora.

⁴ 00:/2012.

⁵ CLTs: self-governing, not-for-profit bodies entrusted with social housing.

Put in a broader perspective, what we are seeing here is a democratization of (cultural) production. If the 20th century can be characterized by the democratization of consumption, set in a modernist mass-production paradigm, now new technologies and social practices have increasingly given ordinary citizens access to the tools of production, from publishing and campaigning tools, such as blogs and social media, to 3D-printing in FabLabs.

- 6 Michiel Schwarz has coined this new cultural paradigm 'sustainism'.⁶
 Schwarz and Elffers 2010; Schwarz and Krabbendam 2013.
- 7 In his work, Schwarz describes this sustainism as a successor to modernism. According to him, the top-down universalist know-all attitude of the former era is giving way to an ethos that is more locally-rooted, collaborative, respectful of the human scale, and altogether more environmentally and socially sustainable.⁷
 Schwarz 2016.

- 8 Yet, the emergence of new digital tools and opportunities for collaboration do not by themselves lead to the empowerment of citizens in ever more open, pluralistic democratic societies. There are also a number of counter-trends building upon the same technological developments. On the one hand, large technology conglomerates have started to play central roles in many of the digital platforms that are to empower citizens.⁸ And, secondly, these same networked technologies may also contribute to an ever more fragmented society, in which citizens organize in tribes of likeminded, using social media as echo chambers. This may undermine society's public spheres: the sites where people of various backgrounds run into each other, learn about each other's points of view, resolve their conflicts, and come to a common understanding.
 Van Dijk *et al.* 2016.

It is here that the heritage sector and a heritage-as-platform approach could come in. Heritage institutions and professionals are well suited to play a role in a shift towards sustainism, applying heritage as a 'vector' – a force that could help bring the sustainist perspective about by designing heritage as a focal point around which local publics can be build. Two key domains that were central themes in the *Street Values* research ateliers immediately come to mind as spaces for intervention. First, heritage institutions could play a central or supporting role in the newly emerged placemaking movement, in which urban design is redefined as a collaborative process of various stakeholders, with a central focus on the production of local meanings rather than on a mere return on investment. Second, it could also play a role in the sustainist movements around the commons, in which various communities have started to collaboratively manage and share resources, as in many of the civic economy examples given above. Again, a heritage-as-platform approach could further

drive these movements. Both directions would place heritage at the centre of societal processes in which local meanings are produced and communities are formed from a sustainist perspective.

Heritage as design: from heritage to heritage-making

So, how then could the activation of heritage provide new public spaces for collaboration, creating shared experiences and meanings as an antidote to societal fragmentation? And how could heritage – through a platform approach – contribute to the value creation that takes place in the civic economy, fostering new forms of commons?

These are big questions. To start exploring them the *Street Values* project has taken the idea of 'heritage as design' as one of its principles. Heritage should be understood as a design process, in at least two ways. First of all, it is about determining what it is that we think is valuable in today's society and want to take with us to the future. As discussed above, this process is no longer seen as a top-down one in which established experts can apply a set of objective criteria. Rather, it is understood now as a more open, societal discussion about the production of meaning, as exemplified for instance by the approach that Imagine IC has taken. One particular take on this is that it is the role of heritage institutions – or at least heritage professionals – to design these discussions; to design meaningful frameworks of interaction in which these discussions can take place. Or, in the terms of the *Street Values* project: platforms that provoke discussions, invite contributions and provide sets of rules and a 'dramaturgy' to steer this process.

Second, heritage is about the activation of the past to create meaning in the present. Again, this could be understood as a design process. It concerns the (re)design and activation of places, objects and protocols so that they can be enjoyed and enacted upon by citizens. Not just in the sense of traditional design as an artistic or aesthetic practice, but again also in the sense of designing platforms that enable citizens to contribute to the creation of meaning, thereby making heritage productive in the context of social and cultural processes. It can therefore be useful to think

of heritage as ‘heritage-making’, as the design of a context or platform in which heritage becomes meaningful for a broad variety of economic, societal and cultural purposes.

To make this more concrete, the notion of ‘dramaturgy’ – introduced in the *Street Values* discussion by Joost Beunderman – could be helpful. Heritage-making can be understood as a theatrical act: we need a stage with a particular setting and decors that bring about a particular mood, actors with defined roles, and a script or rather a set of protocols and rules that will steer the process.

Hajer 2005.

⁹ In the process, it turned out that it was quite hard to bring these two worlds together in a dialogue. A resolution was found by introducing a rather unconventional approach. Photographers were commissioned to register everyday life in the polder. The resulting photo-exhibition had two interesting outcomes. First, it gave the farmers a new perspective on their own lives. They never had had much interest in the cultural value of the landscape of the polder, which for them was a mere resource, a production ground for their potatoes, wheat and other crops, that only now they started to see in a different light. Second, the set of the exhibition itself provided a fruitful ground for a discussion between planners from the city and the farmers from the polder, as for both parties it was an unusual setting that liberated them equally from their traditional roles and contexts, allowing for a much freer discussion.

What complicates the discussion on heritage design and heritage-making, is the fact that different though related processes are at stake. On a basic level, heritage design strives to create symbolic value. This is the domain of traditional cultural institutions: through the production, curation, conservation and display of cultural objects such as heritage sites, museum exhibitions, theatrical plays and intangible cultural practices,

audiences are led to identify with, or relate to these objects, while in turn these objects and practices may become part of a larger narrative, for instance about local or national identities. Yet what is increasingly expected from heritage design is that it not just creates symbolic value but that it should transfer those values to other domains of society, for instance by producing social or economic capital. This is the case for instance when heritage is used in the (commercial) development of neighbourhoods, or when heritage plays a role in stimulating a locally based civic economy.

It is also important to realize that heritage design can be highly contested, since particular groups may feel unrepresented or misrepresented in the symbolic realm, and when these values translate to other domains, such as the economic, investors may start to play a leading role, with repercussions for the symbolic production of meaning.

The other way around, discussions arise about the funding and profits involved in heritage-making, especially when the symbolic value is transferred to other domains. For instance, if the re-appropriation of a heritage site leads to rising real estate values, who then should profit from the economic value that is created? Or, if heritage-making stimulates a civic economy and leads to a growth in public goods, such as health or the production of social capital, how could heritage-making be funded from other sources than just the cultural budget?

What does ‘heritage as platform’ look like?

To come to a more schematic understanding of the concepts ‘heritage as platform’, ‘heritage as design’ and ‘heritage-making’, the following model can be helpful. It is based on *The Hackable City* research project, in which a similar model was designed to analyse the process of collaborative citymaking.¹⁰ It describes a process in which citizens are organized in collectives which operate within institutional contexts, such as local laws and regulations, and at the same time tap into resources provided by these institutions, such as subsidies or expert knowledge.

¹⁰ Ampatzidou *et al.* 2014; de Waal *et al.* 2017.

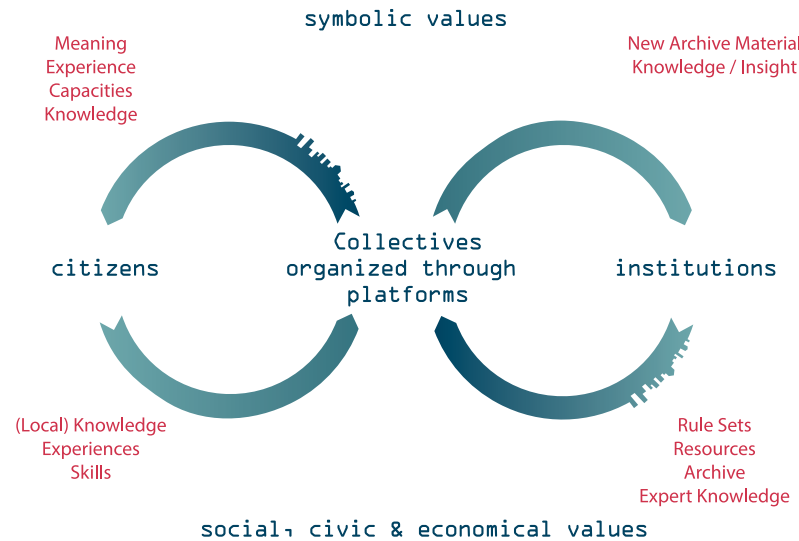

Figure 1. Transactions between individuals, collectives and institutions in heritage-making (based on de Waal *et al.* 2017).

If we translate this model to the domain of heritage, we can envisage a similar process. This time around, 'collectives' or 'publics' of citizens are formed around the activation of heritage. Such an activation can take many forms: an exhibition, a discussion, a workshop, a performance, an experience, a reading group, etc. Examples discussed range from the photo exhibition mentioned above in the Hoeksche Waard to the decentred experiences of the Museum Without Walls. We use the term platform to underline the idea that this activation contains an open invitation to the public to participate or contribute in some way.

What is important here is that these platforms are typically designed with a particular dramaturgy in mind that offers citizens a particular experience, provoking them to join in. This participation again can take many forms, with varying degrees of openness, depending on the goals of the project. It can range from co-creation to taking part in a discussion, from inviting the audience to contributing their own experiences or knowledge to offering a more passive experience of listening to stories.

Equally important is that participants will gain new insights, knowledge, skills, and experiences that are meaningful to them. Although this process can be started by various actors, including citizens themselves, it is to be expected that institutions or networks will be involved through initiating or contributing to the process. They can provide the context for the platform, design the rules of engagement, (co)design the dramaturgy, or bring in archival objects, expert knowledge and (financial) resources. In turn, these institutions will be able to learn from the platform experience as well. Activities may be recorded and reported, and perhaps the experiences or objects that participants have brought in will find their way back to the archives that these institutions manage, as happened in the example of Imagine IC described above.

The goal of this platform approach is to create various kinds of values, from symbolic values and the creation and re-alignment of personal and collective narratives, to the creation of social and economic capital in a way that matches broader societal developments, such as the shifting attitude of citizens versus their institutions in a networked society.

Roles of professionals

One of the recurring issues in the ateliers of the *Street Values* project was that a shift to 'heritage as platform' also brings about new roles for professionals. When we follow the scheme above we can easily deduct many relatively new roles, as well as some more familiar ones.

To begin with, heritage as design revolves around the creation of the platform. Experience designers, architects, storytellers and others can play important roles as the ones who stage the dramaturgy of the central platform experience. Once a platform is established, audiences need to be engaged. In many cases, the platform allows participants to develop new skills. This is where the role of educators emerges, professionals that support the process of capacity building in the audience.

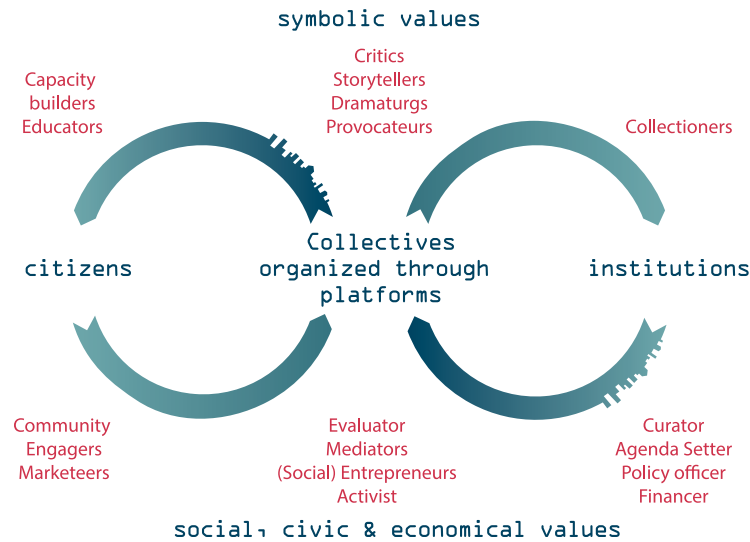

Figure 2. Roles in heritage-making.

Often, we will find that platforms stand in close relation to old or new heritage institutions. That means that there is a role for professionals as curators, agenda setters or experts, bringing in their expertise and resources. And the other way around, the experiences that are produced within the platform environment can be recorded and archived. What makes the process even more complex is that often 'heritage as platform' will be evoked to produce value beyond the symbolic domain, for instance by acting as a catalyst that could bring about anything from an increased sense of place to social change. This calls for institutions to adopt a mediating position, or even an activist one.

In one of the *Street Values* project discussions, Lodewijk van Roij, who is an advisor for the Cultural Heritage Agency (RCE), remarked on the desirability of a role change for heritage professionals. At present, many are employed as civil servants for local governments. In their work, they are often caught up with practical matters such as the paperwork around permits. With regard to the promotion of more integrated approaches to heritage in area development, he wonders how the symbolic production,

i.e. the articulation of significance, should be organized, for instance in the process of placemaking. The heritage professionals themselves lack the time or the knowledge to create these frameworks, Van Roij pointed out, and parties like project developers are unlikely to spend much money on this. Residents and local historical societies do have lots of knowledge about local experiences, but often their voice is still lacking in the debate. Heritage professionals could play an important role here, Van Roij argues. They could facilitate the process, get all the stakeholders around the table – or design the dramaturgy – that should lead to meaningful exchange. At the same time, they could also act as mediators who should translate the outcomes into solutions and plans, and develop support for this in political arenas.

Such a vision automatically raises a new debate: if institutions are to embrace such a platform approach, where does their responsibility or duty end? Is it enough to just open up the archives, creating a platform that citizens can use to do whatever they want to do with the archival material? Most often it will be more productive to not just open up an archive, but also to create a dramaturgy in which engaging with the archival material becomes truly meaningful. Then again, this could mean that audiences need particular skills or capacities that require developing. Or, the other way around, a particular community with existing (local) knowledge could be engaged around a given theme or issue. Does all of this mean that institutions need to provide capacity building for their audiences? Or, one step further: do they need to start seeing themselves as social change agents? And to what extent do they actively need to subscribe to a sustainist or other particular vision on society? After all, if heritage is indeed understood as a vector, a vision is needed as to which societal direction it should be applied to.

The answers to these questions will differ from institution to institution and from project to project. Not all roles and values in the platform approach have to be realized by a single heritage institution. On the contrary, it is more likely that this will take place in networks of organizations, professionals and citizens. Already in 2010, the Dutch

Council for Culture signalled an opportunity for such a network approach in its report *Netwerken van betekenis*.¹¹ While this report sketched out a vision for the then e-Culture ('digital culture') industry in the country, its lessons can easily be applied to the cultural sector at large. One of the most important arguments in the report was that cultural organizations should not only formulate their own main missions, but also define the position they could take in various networks, in relation to other actors, both fellow institutions and collectives of citizens. For instance: an institution that sees archiving as its main mission should also define the ways in which it can contribute from its archive to platforms that mobilize collectives around issues. And perhaps it could even go one step further and define what social role it would see fit for itself, and how it could contribute to the organization of a platform to support these particular goals.

As a conclusion from this argument, we can safely state that the approach of heritage as platform leads to a new perspective for institutions. From their core competencies and cultural as well as societal missions, institutions should be asked to articulate what role they want to play in broader cultural and societal networks for the production of meaning. What are the core themes an institution wants to address, to the production of which values would it like to contribute, and which collectives does it want to activate? How can it contribute what kind of resources? And what other network partners are necessary in this process? As argued here, placemaking and the activation of the commons could be embraced as important societal goals. The heritage-as-platform model sketched above is meant as a first step to explore the directions heritage institutions and professionals can take to embrace these goals.

Hoe krijgen onze leefomgevingen hun betekenissen? Wat voor nieuwe collectieve plekken en ervaringen ontstaan er? Welke rol spelen erfgoed en ontwerp daarin en hoe vormt erfgoed zich in deze veranderende maatschappelijke context? En hoe werkt het als je niet uitgaat van reeds gedefinieerde, beschermde monumenten, maar van sociale processen van betekenisgeving in de ruimte die waarden genereren die deels op gebied van design liggen en deels op dat van erfgoed?

10. **Straatwaarden:**

Riemer Knoop

Michiel Schwarz

Inzichten en uitzichten

Ingang

Het project *Straatwaarden* — zoals we het begin 2016 omschreven — ‘onderzoekt de crossovers tussen erfgoedpraktijken en de vormgeving van onze stedelijke leefomgeving in een nieuwe maatschappelijke dynamiek’. Beginpunt was de observatie dat we leven in een tijd van culturele en maatschappelijke transitie. Kernwoord was de heersende trend van vermaatschappelijking in en om erfgoed: er zijn nieuwe praktijken aan het ontstaan waarbij het erfgoeddomein steeds meer verbindingen vormt met maatschappelijke ontwerpprocessen in de stad, de straat en elders.

Het *Straatwaarden*-project is een eerste verkenning van nieuwe maatschappelijke praktijken en relaties tussen erfgoed, gemeenschap en stedelijke ruimte. Of, zoals we het formuleerden bij de aftrap van onze ateliers: *Wat betekenen deze voor erfgoedprocessen en het ontwerpen van de (publieke) ruimte, en wat is de rol van de erfgoedprofessional in deze nieuwe praktijken?* Deze probleemstelling impliceerde een reeks vragen over hoe processen van erfgoedvorming zich verhouden tot de vormgeving van de leefomgeving, zowel sociaal als in de fysieke ruimte.

Om ‘erfgoed en ruimte’ te onderzoeken vanuit deze probleemstelling was het een expliciete keuze om de vermaatschappelijking vooral te zoeken op het crossovergebied van de twee domeinen. Onze verkenningen richtten zich op het snijvlak *tussen* ruimte en erfgoed, in termen van waarden, rollen en spelers en wel binnen de fysieke en sociale context van de stad. Vandaar de titel ‘Straatwaarden’. De ‘straat’ staat symbool voor de relatie met onze leefomgeving en hoe we die ervaren en vormgeven; met ‘waarden’ geven we aan dat we geïnteresseerd zijn in maatschappelijke waarden en hun relatie met sociale processen van betekenisgeving.

Vermaatschappelijking...

In onze optiek is de zogeheten vermaatschappelijking van ‘erfgoed en ruimte’ niet zozeer een pleidooi om de maatschappelijke context mee te nemen in het onderzoek, als wel om maatschappelijke dynamieken, machten en krachten een plaats te geven *binnen* processen van erfgoedvorming en van de vormgeving van de urbane leefomgeving. Het is daarmee een poging om maatschappelijke context in onze concepten en analyses te integreren.

Sociale waarden en processen van betekenisgeving kleuren de collectieve perceptie van wat erfgoed en erfgoedprocessen zijn en eveneens onze kijk op en omgang met de urbane ruimte. Vanuit een dergelijk perspectief hebben we gekeken naar opkomende praktijken op het crossovergebied

tussen erfgoed en ruimte. Daarbij hebben we geprobeerd de onderliggende processen zichtbaar te maken, hetgeen ons blikveld deed verschuiven van ‘erfgoed’ naar ‘erfgoedprocessen’ en van ‘ruimte’ naar sociale en ruimtelijke ontwerpprocessen. Het verleggen van onze focus van ‘erfgoed & ruimte’ naar ‘erfgoed-maken en placemaking’ (fysieke en sociale ontwerpprocessen in de leefomgeving) werd gaandeweg een centrale pijler in het onderzoek. Deze perspectiefverschuiving onderstreepte onze insteek om vanuit de veranderende praktijken te kijken naar de vorming van erfgoed en de vormgeving van de leefomgeving; en om van daaruit vragen rond ‘erfgoed en ruimte’ te beschouwen in plaats van andersom.

Recente inzichten op het gebied van erfgoed wijzen op een toenemend belang van het begrijpen van het maatschappelijke karakter ervan.¹ Steeds meer worden ‘leken’ betrokken bij erfgoedzorg, maar ook bij waardering en selectie van collecties en sites. Participatie en draagvlak zijn niet meer weg te denken als voorwaarden voor toe-eigening van en als duurzame omgangsvorm met erfgoed. Nooit meer over hen zonder hen. De verbreding van ‘het speelveld’ en de betrokkenheid van andere maatschappelijke ‘spelers’ schept ruimte voor andere sociale waarden en kwaliteiten. Tegelijkertijd boeten de rol van formele erfgoedinstituties en het gezag van traditionele opvattingen aan belang in – niet in de laatste plaats omdat ook de overheid zich van haar centrale kennis- en regieplaats aan het terugtrekken is. Datzelfde geldt, zij het met soms andere accenten, voor omgang met en inrichting van de ruimte. Ook daar is ‘vermaatschappelijking’ een kenmerkend karakter geworden van de processen die leiden, of moeten leiden, tot duurzame plekken. Het gaat dan om zelfbouw, circulariteit en *citizen-led*, collaboratieve praktijken, zoals *commons*: ze zijn ondenkbaar zonder een principieel grotere toe-eigening en zelfsturing door deelnemers. Anders gezegd: nu een modernistische *top-down* omgang met zowel erfgoed als ruimte in veel gevallen ter discussie staat, kunnen we steeds minder bouwen op universele, *expert-led* oplossingen voor vraagstukken van ontwerp, exploitatie en instandhouding. De vraag rijst dan hoe de nieuwe praktijken eruitzien en hoe we daaraan kunnen bijdragen

¹ Janssen *et al.* 2014; Harrison 2015.

– als instituties, als deskundigen en bij de vorming van toekomstige professionals. Een nieuwe wereld lijkt zich aan te dienen, maar de spelers en de instrumenten uit de vorige zijn er nog volop. Dat is de kern van ons project.

... maar dan wel vermaatschappelijking in dubbele zin

We onderschrijven dat er sprake is van vermaatschappelijking in wat er met ‘erfgoed en ruimte’ de laatste decennia gaande is. Dat was een belangwekkende conclusie van de landelijke onderzoeksagenda op dit gebied: *Karakterschetsen*.² De vraag die wij nu stellen is waar die ‘vermaatschappelijking’ uit bestaat: in welke vormen dient die zich aan, en hoe kunnen we die duiden? Er is immers meer aan de hand dan alleen maar dat ‘de maatschappij’ meer betrokken raakt bij ruimte en erfgoed, of anders dat erfgoedvragen steeds meer als ‘maatschappelijke vragen’ worden gezien. Het is juist de grotere impact van maatschappelijke spelers die voorheen grotendeels buiten het erfgoed- en ruimtespel stonden, in combinatie met een andersoortig repertoire van processen, die het verschil maakt. Ander spel, andere spelers, en ook andere bal. Vermaatschappelijking heeft implicaties voor wat we collectief onder ‘erfgoed’ en de ruimtelijke omgeving willen verstaan – waarbij we ons wel afvragen hoe consistent die trend is.

Een belangrijk gegeven in ons project is de constatering dat de maatschappij zélf aan een meer dan graduele verandering onderhevig is. Er wordt niet voor niets al jaren gesproken van maatschappelijke transitie in welk domein dan ook. Maar het gaat om meer dan een verschuiving in maatschappelijke ontwikkeling. Er is in de samenleving ook een *culturele* verandering gaande die veelal aan ons blikveld ontsnapt: cultuur in termen van collectieve percepties, en collectieve waarden en betekenissen. Deze ‘*cultuurmaatschappelijke*’ ontwikkeling zien we bijvoorbeeld in onze omgang met de leefomgeving, in de opkomst van het belang van lokale waarden en participatieve praktijken. In een aantal opzichten kunnen deze worden gezien als tegenkrachten van de twintigste-eeuwse modernistische, gemondialiseerde cultuur. Onder de noemer ‘sustainisme’ zette Schwarz een aantal relevante, eigentijdse

verschijnselen in perspectief om deze cultuuromslag te duiden.³ Het gaat daarbij om een verschuiving naar een meer sociaal duurzame samenleving. ‘Nieuwe’ collectieve waarden komen op, zoals delen en gezamenlijkheid, evenals processen van bijzondere betekenisgeving in onze omgang met de leefomgeving. Dit ‘sustainistisch’ perspectief vormde ons conceptuele kader. Het leverde een ‘kijkrichting’ op en bood een aantal centrale concepten – *placemaking*, *commons*, *co-design* – die onze invalshoeken werden voor ons onderzoek.

Zichtlijnen

In de vijf evenementen tijdens het Straatwaarden-project – drie ateliers, een masterclass en een expertmeeting – onderzochten we deze problematiek langs drie ‘zichtlijnen’: *Placemaking* (hoe werkt sociale betekenisgeving), *Commons* (hoe werken collectieve sociale praktijken en welke waarden spelen daar een rol) en *Co-design* (hoe verhouden verschillende actoren zich tot elkaar). Alle drie zijn het invalshoeken voor het vinden van gepaste *vormen van engagement*. Voor het bijdragen aan een betekenisvolle, duurzame leefomgeving zoeken we naar werkwijzen die passen bij de 21ste eeuw, een tijdperk dat we dan weer kenmerken met de hierboven aangeduide, niet-meer-modernistische begrippen. Dat leverde de volgende inzichten op.

(a) Erfgoed en ruimte als ontwerpprocessen

‘Erfgoed’ wordt veelal opgevat als een object, iets in een museum of, waar het een beschermd monument of te behouden traditie betreft, op een lijst. Kijk je echter naar het interactieve, dynamische karakter van de processen die spelen wanneer de kwalificatie ‘erfgoed’ aan zo’n drager wordt toebedeeld, dan zie je dat het om doorgaande verschijnselen gaat. ‘Erfgoed’ is daarmee een continu proces, eerder een werkwoord dan een staat van zijn.⁴ Het dynamische karakter van ‘erfgoed’ wordt door ons onderzoek eens te meer bevestigd. We kunnen niet volstaan met het beschouwen van ‘erfgoed’ in een veranderende maatschappij, maar er is sprake van een (maatschappelijke) dynamiek die de betekenis van erfgoed zélf beïnvloedt. Die conclusie spoort met het denken over erfgoed in de

³ Schwarz and Krabbendam 2013, Schwarz 2016.

‘erfgoed-als-vector’-benadering die we in de inleiding behandelden. Zoals Martijn de Waal het in zijn bijdrage verwoordt is er sprake van een tweeslag: rondom erfgoed vormen zich verschillende ‘publieken’ en gemeenschappen, maar tevens wordt wat we (willen) verstaan onder ‘erfgoed’ mede bepaald door de interacties van die publieken en gemeenschappen. Met andere woorden, wanneer we spreken over de ‘vermaatschappelijking’ van erfgoed, dan hebben we het over een ‘bewegend object’, een *moving target*. Zowel de rol als de betekenis van ‘erfgoed’ zijn in beweging. Onze conclusie is dat we ons conceptuele blikveld letterlijk dienen te activeren: van erfgoed naar erfgoedprocessen, van heritage naar *heritage-making*.

Met betrekking tot ‘ruimte’ is er sprake van een analoge dynamiek. De verschuiving van perspectief op dit terrein hebben we vooral zichtbaar willen maken door ons te richten op het concept en de praktijk van ‘*placemaking*’. Als je *placemaking* ziet als het overbruggen van een verschil tussen een neutrale ruimte en een betekenisvolle plek, tussen *space* en *place*, tussen huis en thuis, dan is het evident dat het – tijdelijke – resultaat verdwijnt als je er niet voortdurend aan blijft bouwen, je je ermee engageert, eraan bijdraagt. Je ergens thuis voelen is een relationele waarde. De verschuiving van ‘ruimtelijke ordening’ naar ‘*placemaking*’ is fundamenteel: de inrichting van de leefomgeving verandert in een maatschappelijk ontwerpproces, waar de betekenissen en waarden van de plek, evenals het betrekken van maatschappelijke actoren, een centrale plaats krijgen toebedeeld.

Door *heritage-making* te beschouwen in relatie tot *placemaking* werden overeenkomsten en verbindingen zichtbaar. Beide kunnen worden herkend als ontwerpprocessen. Voor de inrichting van de stad is dat natuurlijk een open deur, maar niet wanneer je ze expliciet ziet als *maatschappelijke* ontwerpprocessen. Burgers, publieken en gemeenschappen spelen immers – naast en met professionals – een rol bij de vormgeving van erfgoed/ruimte. Zo ontstaat een maatschappelijk ontwerpproces rond erfgoed, dat veel gemeen heeft met recente ontwikkelingen in ‘social design’.⁵

⁵ Zie Manzini 2015. Voor sociaal-duurzame varianten van maatschappelijk ontwerpen zie Schwarz and Krabbendam 2013 en Schwarz 2016.

⁴ Zie Klamer 2004: ‘Vriendschap houdt op als je het niet doet.’

Bij de huidige omgang met ruimte gaat het om veel meer dan de (functionele) inrichting. Vooral op lokale schaal is het een proces van placemaking met waarden en betekenissen en wordt het daarmee deels een proces van heritage-making, zij het niet alleen met verwijzing naar verleden en heden maar ook richting de toekomst. Meer precies: door verwijzing naar heden en verleden ontwerp je een kwaliteit voor de toekomst. Erfgoed betreft dus een keuze voor wat je van zodanige waarde vindt dat je dat een plaats in de toekomst wilt geven. Dat houdt tevens de onderhandeling daarover in: wat kies je dan en waarom, en ten koste van wat anders, en wat voor plaats moet dat dan in de toekomst krijgen, en onder welke voorwaarden? Ons onderzoek heeft willen laten zien dat het nieuwe inzichten oplevert om de praktijk van heritage-making, analoog aan processen van placemaking of stadmaken, te beschouwen als maatschappelijke ontwerpprocessen. En zodra ze als ontwerpprocessen worden opgevat, moeten we de vraag stellen: wie zijn de ‘ontwerpers’? Dat is in de erfgoedwereld een onorthodoxe vraag, die wij als casuïstiek in onze Ateliers hebben verkend. Vooralsnog zien wij veel in uiterst divers samengestelde teams en cross-disciplinaire combinaties van experts, betrokkenen en bestuurders.⁶

b. Het veranderende speelveld

De verschillende cases in deze bundel laten een brede dynamiek van interactie zien tussen verschillende actoren. Ze weerspiegelen inderdaad hoe erfgoed- en ruimtelijke praktijken zich als vectoren in een krachtenveld bewegen. Door nu vanuit een sustainistisch perspectief te kijken naar processen van heritage-making werd vooral de groeiende rol van maatschappelijke spelers zichtbaar. Bij veel van de voorbeelden (Groningse platteland, Van Abbemuseum, Ketelstraatschool in Den Haag) was er sprake van een ‘bottom-up’ dynamiek bij de wording van betekenisvolle plekken in de stad en de straat (of zelfs *tegen* de stad: Haren) en het ontstaan van erfgoedwaarden. Kern is dat niet alleen andere ‘spelers’ zich gaan bemoeien met erfgoed, maar dat het ‘spel’ en het ‘speelveld’ zelf wezenlijk veranderen.

⁶ In Atelier #3 deelden Hans Karssenberg en Siënna Velders hun ervaringen op dat gebied. Voor de verscheidenheid zie ook Glaser *et al.* 2016.

	SECTOR	FACTOR	VECTOR	PLATFORM
<i>Filosofie</i>	Modernisme	Postmodernisme	Vloeibaar modernisme	Sustainisme
<i>Sturingsconcept</i>	Hierarchie	Netwerk	Verbinding	Platform-building
<i>Focus erfgoedzorg</i>	Objectgericht	Gebiedsgericht	Ontwikkelingsgericht	Heritage-making
<i>Focus onderzoek</i>	Disciplinair	Multidisciplinair	Transdisciplinair	Integraal
<i>Erfgoed in RO</i>	Isoleren	Verankeren	Inspireren	Engageren
<i>Regime</i>	Musealiseren	Hergebruiken	Doorontwikkelen	Co-design
<i>Erfgoed-RO</i>	Contrast	Contact	Connectie	Crossover

7 Figuur 1. Benaderingswijzen ‘erfgoed en ruimte’: Sector-Factor-Vector-Platform.⁷

De kolommen Sector-Factor-Vector zijn overgenomen uit de onderzoeks-agenda erfgoed en ruimte (Witsen 2013).

De notie van een veranderend speelveld, met meer maatschappelijke spelers, stelt de sociale dynamiek centraal. De zogenaamde ‘vermaatschappelijking’ van erfgoed wordt zo van een contextuele factor tot een definiërend, waarden-creërend proces. Wat in conventionele termen de ‘maatschappelijke context’ van erfgoed zou heten, vormt *de facto* de maatschappelijke kern die het proces van heritage-making vorm en betekenis geeft. Dat is de praktijk van ‘erfgoed-als-vector’ in een sociaal krachtenveld.

Met bovenstaande inzichten kunnen we de ‘vectoren’ in het nieuwe speelveld duiden. In de eerdergenoemde *Karakterschetsen* werden drie benaderingen van ‘erfgoed + ruimte’ naast elkaar gezet (zie Pagina 14, Figuur 1). Erfgoed als respectievelijk sector, factor en vector. Vanuit het Straatwaarden-perspectief op ‘erfgoed x ruimte’ (zie ook de bijdrage van Michiel Schwarz, hoofdstuk 3) kunnen we ons spiegelen aan wat daar over ‘erfgoed-als-vector’ werd geconcludeerd. Bij wijze van samenvatting, maar ook als opening voor verdere discussie, voegen we een alternatieve kolom toe. Of beter nog als additionele benadering, die we ‘erfgoed-als-platform’ noemen (Figuur 1).

De conclusie dat ‘het speelveld’ aan het veranderen is, roept meteen ook de vraag op wie er ‘mee mag spelen’. Of beter gezegd: ‘Wie krijgt een stem?’ In de context van maatschappelijke erfgoedprocessen blijkt dat een kernvraag die meteen ook implicaties heeft voor de rol van erfgoedprofessionals (zie hieronder). In het Straatwaarden-onderzoek

kwam de vraag over wiens stem werd gehoord, of mocht worden gehoord, regelmatig terug, zij het niet altijd expliciet. In de discussie over placemaking ging het vooral over toe-eigening en betekenisgeving van een plek, waarbij de vragen ‘voor wie?’ en ‘met wie?’ uiteraard cruciaal zijn. Evenzo hebben issues als commoning en co-design alles van doen met vragen over inclusie en exclusie: wie mag er meepraten, meebeslissen en mee-ontwerpen? En wat is daarbij de stem van de expert – nog?

Opnieuw: Wie krijgt een stem in het nieuwe speelveld? Deze vraag verbindt onze analyse van maatschappelijke erfgoedprocessen met narratieven. In het recente erfgoedonderzoek wordt groot belang gehecht aan *storytelling*.⁸ Opgevat als het verbinden van historische elementen met personen en een plek in het hier en nu, is storytelling in relatie tot erfgoed op te vatten als publieke betekenisgeving en *-deling*. In die zin vormt het misschien wel de continue kern van cultuur, naast expressie en reflectie – of misschien wel *eronder*, want ‘verhalen’ zijn ook het geheugen, dat wil zeggen daarin articuleert zich de geheugenfunctie.⁹ Denk aan doorvertellen, ergens verder mee gaan, *a next iteration*, maar ook aan terugvertellen als culturele praktijk. Naast expressie en reflectie als twee essentiële uitingvormen van cultuur, kan erfgoed worden opgevat als een derde, zeker wanneer we narratieven als een kernelement in erfgoed beschouwen.¹⁰ De vraag is dan trouwens of alle verhalen evenveel ‘waard’ zijn, en hoe en door wie dat wordt bepaald, hoe je meerduidigheid en meerstemmigheid borgt.¹¹

Dit alles spoort goed met de eerdergenoemde vectorbenadering. Deze gaat uit van ‘een gedifferentieerde culturele waardenproductie, waarbij niet enkel de cultuurhistorische of economische, maar ook (en vooral) de sociale gelaagdheid van erfgoed aan bod komt: de verschillende manieren waarop personen en groepen zich met plekken en ruimten identificeren en daar waarden en betekenis aan toekennen’.¹² Zo ook in onze cases. De (maatschappelijke) erfgoedprocessen die wij tegenkwamen volgen niet zo zeer een rechte lijn van waardentoekenning naar ontwerp, maar moeten gezien worden als een resultante van interacties tussen participanten. In die interacties ontstaan de betekenissen die

over verhalen en emoties en de netwerken waarin die zich vormen: Dibbitts en Willemsen 2014. De vraag naar waardenhiërarchie kwam herhaaldelijk aan de orde op de fringemeetings van het Nationaal Monumentencongres 2016.

⁹ Zie het Amsterdam Museum-project en de latere zelfstandige website Het Geheugen van Oost (<https://geheugen.vanoost.amsterdam>), dat bestaat uit verhalen, en het nog nieuwere Verhalenhuis Belvédère in Rotterdam, een eminente ‘verhalenvanger’ (www.beveldere rotterdam.nl).

¹² Witsen 2013, p.12.

erfgoedplekken tot erfgoedplekken maken. Het primaat verschuift zo naar interacties en daarmee tevens naar de *dramaturgie* tussen de verschillende spelers die in interactie erfgoed-maken, in plaats van een speelveld waar spelers zich rondom een gegeven erfgoedplek formeren.¹³ Het idee van dramaturgie onderstreept dat de setting waarin de interacties tussen actoren wordt georganiseerd, ertoe doet.¹⁴

In het proces van heritage-making gaat het daarbij vooral ook over hoe verschillende spelers zich verhouden tot het erfgoed-in-wording. We zien een verschuiving van het object naar relaties en verbindingen (een van de kenmerken van een sustainistisch perspectief).¹⁵ Bij de vermaatschappelijking van erfgoed en ruimte vertaalt dit zich naar de vraag hoe maatschappelijke actoren betrokken (kunnen) worden bij heritage-making en placemaking. In dit dynamische speelveld verschuift daarmee de vraag van het beheer van erfgoed (als object) naar vormen van *engagement* in het proces en naar de vormgeving van relaties waarbinnen erfgoed ontstaat en betekenis krijgt. Anders gesteld: bij de voorbeelden van heritage/placemaking die we in deze bundel presenteerden, kunnen we de ontwikkelingen beschouwen als uitkomst van verschillende vormen van engagement en van verschillende dramaturgieën. De uitdaging aan onderzoek, beleid en erfgoedpraktijken is hoe die engagementen en dramaturgieën te organiseren zijn, ten behoeve van een sociaal-duurzame toekomst voor erfgoed in de leefomgeving.

(c) Erfgoed als platform

In ons perspectief beschouwen wij heritage/placemaking dus als een collectief (ontwerp)proces van en tussen verschillende spelers, rondom waarden en betekenissen. In de context van de eerdergenoemde ‘vermaatschappelijking’ gaat het daarbij om verschillende ‘publieken’ en gemeenschappen die collectief, of in ieder geval in interactie, erfgoedplekken vormgeven (Martijn de Waal spreekt hierbij over *collectives* – zie zijn bijdrage aan deze bundel). In een poging om te duiden hoe dat in erfgoed/ruimtelijke ontwerpprocessen gestalte krijgt, is de notie van *platform* relevant. Platforms en *platform-building* werden

¹³ Hajer 2005.

¹⁴ Zie ook Rana *et al.*

¹⁵ Uitgebreid onderzocht in Schwarz 2016.

in alle drie de Ateliers herkend als een relevant concept, al zijn we nog zoekende naar wat precies onder 'erfgoed-als-platform' verstaan moet worden.

In een aantal praktijkvoorbeelden werd duidelijk hoe plekken en betekenissen tot stand kwamen in een constellatie van actoren (dergelijke processen van 'Placemaking' en heritage-making stonden centraal in Atelier #1). In relatie tot 'Commons' (het thema van Atelier #2) kunnen platforms worden gezien als publieke gremia waar partijen collectief waarden en resources creëren en delen, zonder terug te vallen in de conventionele dichotomie van 'publiek' versus 'privaat'. Evenzo kunnen platforms een rol spelen bij het organiseren van collectieve ontwerpprocessen, 'co-design' dus (het thema van Atelier #3).

De nieuwe maatschappelijke erfgoedpraktijken worden gekenmerkt door een relatief open proces waarbij verschillende actoren – burgers en lokale gemeenschappen, maar ook professionele experts – vorm en betekenis aan erfgoed geven. Dat proces weerspiegelt een meer open, community-centred manier van 'erfgoed-maken' met een ander handelingsperspectief, dat Joost Beunderman bestempelde als een 'platform-logica'. Hij gebruikt dat begrip voor een structuur om verschillende (maatschappelijke) actoren te betrekken en met elkaar te verbinden. Heritage platforms bieden een benadering die tot nieuwe maatschappelijke praktijken en 'communities of practice' leidt.

Hoe verschillend dit platformkarakter van erfgoed gestalte kan krijgen, schetste Martijn de Waal tijdens de afsluitende expertmeeting:

- ¶ van instrumenteel decor (zoals de revitalisering van het verpauperde Granby Four Street district in Liverpool, ingebracht door Eline Hansen tijdens Atelier #3, op *commons*-basis en met liefdevolle doorontwikkeling van het bestaande vastgoed, dat in eigen beheer werd genomen);

- ¶ via onderwerp van storytelling (het voorbeeld van het Groningse Garsthuizen in de bijdrage van Henny Groenendijk, Atelier #2);
- ¶ tot een platform in een meer directe zin, zoals het Van Heutsz-monument in Amsterdam Zuid (1935), door Josien Pieterse als voorbeeld gegeven in Atelier #3, waarbij de – omstreden – plek bewust in stand wordt gehouden om discussies over herinnering, waarden en identiteit te kunnen blijven uitlokken.¹⁶

De vraag uit al deze voorbeelden nu is hoe je erfgoed in de openbare ruimte meer generiek als voorstellen voor een opener, meer inclusieve en duurzamer toekomst kunt laten fungeren. Het idee van 'erfgoed-als-platform' is niet zozeer een antwoord op de maatschappelijke vragen rondom erfgoed en placemaking, maar opent veeleer een nieuwe ruimte om de relaties tussen verschillende maatschappelijke actoren te (her)ontwerpen. Het biedt ook een kader voor processen van placemaking en het vormgeven van *commons* en co-designpraktijken (de drie concepten die centraal stonden in onze Ateliers).

(d) Rollen voor erfgoedprofessionals in het nieuwe speelveld

Nu we gezien hebben dat heritage-making en erfgoedvorming in de praktijk steeds vaker maatschappelijke processen aan het worden zijn, en bovendien een uitgesproken dynamisch karakter hebben, moeten we ook onze opvattingen over de rollen van actoren in die processen kritisch tegen het licht houden. En wanneer er andere rollen aan de orde zijn, zijn er misschien ook andere expertises nodig. Die volgorde is anders dan gebruikelijk. In een modernistische, technologische opvatting over processen domineert de expertkennis. Functionele kwaliteit is immers het belangrijkste: werkt iets? In de manier van denken die we in dit onderzoek hebben willen voorstellen was de vraag echter: Voor wie moet het werken? En wat is 'het' dan? We moeten in deze maatschappelijke dynamiek dus eerder kijken naar de actoren en factoren waartussen kwaliteiten en betekenissen in interactie ontstaan, dan ons fixeren op objectieve, functionele uitkomsten.

¹⁶ Na maatschappelijke ophef over de niet langer acceptabele verheerlijking van de koloniale periode, kwamen activisten en overheid in 2007 overeen het Van Heutsz-monument niet af te breken maar aan te passen: na fysieke verwijdering van zijn naam en omdoping tot 'Monument Indië-Nederland 1596-1949' kon het de doorgaande dialoog over postkolonialiteit en slavernij-verleden blijvend faciliteren. 'Je moet de onaangename kanten van het Van Heutsz-monument niet wegsaneren, dan lokt het geen discussies meer uit'.

Procesrollen

In de casus Ketelstraat was de rol van de erfgoedspeler ondersteunend en faciliterend voor het *self-empowerment* van de betrokken gemeenschap. De wijze waarop de conservatoren van het Van Abbemuseum zich met gemeenschappen rond het museum gingen engageren, van burens tot activisten, maakte dat de collectie van doel tot *tool* werd. Hun rol evolueerde als het ware van acteur naar scenarist – en gezien het tamelijk open scenario misschien nog wel eerder naar die van *set dresser*. Dat geldt ook voor de archeologie-voorbeelden uit de Groninger plattelandspraktijk. De beroepsarcheoloog was daar in de processen van het opgraven van de resten van het Ysse-klooster eerder facilitator van een historisch argumentatieonderzoek door Harener burgers dan een technisch expert met een doorslaggevend oordeel. *Mutatis mutandis* is eenzelfde verschuiving in de andere twee Groninger voorbeelden te zien.

Meer in het algemeen is overal in het erfgoedveld een sterkere procesrol aan de orde waar eerder expertrollen speelden, waarbij professionele kennis leidend was. Zo worden ook in musea bij 'ontzamelen' van collecties steeds vaker maatschappelijke partijen en gezichtspunten betrokken, net als bij hergebruik of aanwijzing van monumentale gebouwen of locaties. De voorbeelden en concepten van De Waal en Beunderman onderstrepen dat en gaan verder. Daar wordt erfgoed overwegend in een platformfunctie gezien en staan erfgoed-makers dus eerder in een regie- of dramaturgische rol dan een klassieke behouds-, zorg- of bemiddelingsrol. Zo wordt de grens naar maatschappelijk werk, of in zijn 21ste-eeuwse verschijningsvorm *social design* zoals door Krabbendam geschetst, steeds moeilijker te trekken. Anders geformuleerd: waar we die grens willen trekken is zelf onderdeel van de maatschappelijke dynamiek in het erfgoeddomein. Maatschappelijk gezien is het wellicht goed voor de zaak, maar voor het erfgoedonderwijs vormt het een wezenlijke uitdaging. Waar leiden we de erfgoedprofessional voor op?

Expertises

De hier geschetste verschuiving zet het oude prerogatief van experts en expertises op scherp. Wat is hun deskundigheid nog waard? Een onvermijdelijke consequentie van het vermaatschappelijken van

vele aspecten van de samenleving is dat je telkens opnieuw moet kijken welke deskundigheid relevant is. Het primaat van de klassieke erfgoedprofessional is niet meer vanzelfsprekend. Voor een bepaald soort erfgoedwaarde blijven de klassieke benaderingswijzen relevant – met name die van de erfgoed als sector en als factor – en de betreffende expertises actueel. Maar in de dynamiek van maatschappelijke erfgoedpraktijken is een meer inclusieve en open procesrol essentieel. De onzekerheid over hun plaats in het nieuwe totaal valt te verdragen op voorwaarde dat er open platforms bestaan voor kritiek, tegenspraak en nieuwsgierigheid naar elkaar. En daar moet tevens ruimte voor andere deskundigheden zijn, in aanvulling op de bestaande expertises. Op het belang van open ontmoetingsplaatsen voor discussie en kritiek, hoekstenen van de *civil society*, legde Josien Pieterse (Netwerk Democratie) in haar bijdrage aan Atelier #2 terecht grote nadruk. Beargumenteerde expert-bijdragen blijven onmisbaar, én vergen een gereguleerd speelveld, ook in een cross-disciplinair ontwerp van onze gezamenlijke toekomst.

Nieuwe voorstellen

Nieuw bewustzijn van het proceskarakter van ontwerp blijkt uit ontwikkelingen in opvattingen over bijvoorbeeld de inrichting van het landschap. Naast de klassieke deskundige, die zelf waardenstellend bezig kan zijn, is daar nu ook plaats voor zoiets als het 'liefdevol begeleiden van transformaties', in de woorden van Dirk Sijmons.¹⁷ Zo'n begeleidende rol laat zich makkelijk lezen als samengesteld uit communicatieve, verbindende, organiserende en faciliterende factoren. Dat vergt nader onderzoek. Onze eigen ateliers zijn daar een voorbeeld van, net als het paralleltraject van Platform VOER, in samenspraak met vooral jongere spelers uit het erfgoedveld. De titel van hun startbijeenkomst, herfst 2016, was misschien niet toevallig een opsomming van vier mogelijke polen, of assen, in de roloppvatting van de nieuwe erfgoedprofessional: 'Manager, mediator, kennisverstrekker of initiator?'¹⁸ Ook aan de Reinwardt Academie vindt zo'n zoektocht plaats, zoals blijkt uit de bijdrage van Nancy van Asseldonk aan deze publicatie. We zitten nog middenin deze discussie.¹⁹ Die moet in elk geval beginnen met acceptatie dat toetreding van nieuwe spelers de ruimte voor rollen van de oude zullen beïnvloeden.

¹⁷ Vrm. rijksadviseur landschap Dirk Sijmons: 'liefdevol begeleiden van onze transformerende landschappen', in Sijmons *et al.* 2003, 54.

¹⁹ Wij zijn niet de enigen. In Duitsland wordt gepleit voor master of

interspace: zie Föhl *et al.* 2016. In Vlaanderen ziet men erfgoedprofessionals vooral als makelaar, in sociaal-agogische zin, zie www.faronet.be/publicaties/makelaardij-in-erfgoed-praktijkkennis-voor-bruggenbouwers.

www.platformvoer.nl/manager-mediator-kennisverstrekker-of-initiator.

¹⁸ Verslag van bijeenkomst 6 oktober 2016:

‘Erfgoed en ruimte’ her-zien: activeren en activisme

Samenvattend: het Straatwaarden-onderzoek heeft ons inzichten opgeleverd over hoe we de zogeheten vermaatschappelijking van erfgoed en ruimte kunnen zien en duiden. En hoe er een opkomende praktijk te ontwaren is van wat we ‘maatschappelijke erfgoedprocessen’ hebben genoemd. De ontwikkelingen die wij hierboven hebben proberen te duiden kunnen onder twee begrippen worden gevat: *activeren* en *activisme*. *Activeren* vanwege de actieve modus – van zelfstandige naamwoorden naar werkwoorden – die we hebben willen verbinden aan zowel ruimte als erfgoed: placemaking (in plaats van ruimtelijk ontwerp) en heritage-making (in plaats van erfgoed als ‘object’). En *activisme*, enerzijds om te markeren hoe steeds meer maatschappelijke spelers zich actief begeven in het speelveld van erfgoed-maken en ruimtelijke inrichting, terwijl anderzijds erfgoedprofessionals meer activistische posities innemen.

Onze nadruk op de actieve modus, met de focus op *heritage-making* en *placemaking*, sluit goed aan bij onderzoek waarbij erfgoed minder als object en meer als dynamisch proces wordt beschouwd.²⁰ Het onderstreept niet alleen een verschuiving van content en object naar relaties en proces, maar vestigt onze aandacht ook op de organisatie en vormgeving van het proces – vandaar onze interesse in dramaturgie.

Beschouwen we nu zowel heritage-making als placemaking als (maatschappelijke) processen, dan wordt zichtbaar hoe erfgoed en plek/*place* (betekenisvolle plaatsen) ontstaan als bijvangst van het ontwerpen van een gewenste toekomst. Soms zijn ze zelfs katalysator voor het ontstaan daarvan. We zagen al hoe in de Ketelstraat-casus het proces richting een zelfsturende buurt gestuwd wordt door de aanwezigheid van een markant, monumentwaardig gebouw dat sociale functies katalyseert en nieuwe betekenissen mogelijk maakt. Ook in het geval van het Cruquiusgebied (Atelier #2) was dat zo. De inbreng van cultuurhistorie in het nadenken over de toekomst van het oostelijk havengebied – het in het voorwoord aangehaalde ‘Cruquius maakt allerlei dromen los’ – was niet zozeer doel als wel middel voor een

²⁰ Zie ‘Heritage Engagements: Critical Applications’ (2015–2019), het lopende Reinwardt-lectoraatsprogramma; Shanks 2012; en het internationale onderzoeksprogramma HeritageFutures (www.heritage-futures.org).

bedachtzamer, kleinschaliger en gelaagder manier (of moment) van toekomst-maken. Het verschil tussen een *tabula rasa*- en een *tabula scripta*-benadering²¹ lijkt ons daarmee principieel, niet gradueel. Het zou interessant zijn meerdere casussen op dit ‘sociale karakter’ van erfgoed systematisch te onderzoeken.

Het dilemma van de meerduideligheid

Juist de zo geprezen gelaagdheid van plekken en erfgoed stelt ons voor nieuwe uitdagingen en vragen. Wanneer er meerdere mogelijkheden voor betekenisgeving en waardering zijn, wiens lezing mag dan dominant zijn en andere uitsluiten? Hoe bepaal je welke kwaliteiten het meest relevant zijn en dienen te worden meegenomen in heritage/placemaking? Een belangrijke conclusie uit ons onderzoek is dat deze kwaliteiten niet a priori en evenmin op basis van objectieve expertise bepaald kunnen worden. De kwaliteiten en waarden van erfgoed zijn de kwaliteiten die wij eraan willen verbinden. Tegelijkertijd dienen we de notie van ‘wij’ te problematiseren. Kwaliteiten, betekenissen en ervaringen zijn verbonden aan gemeenschappen in meervoud, ‘publieken’, ‘collectiviteiten’ (in de termen van Martijn de Waal). Reinwardt-onderzoekers Dibbitts en Willemsen zijn wat radicaler en herkennen in processen van erfgoedvorming juist het genetwerkte karakter van constellaties rond (toekomstige) erfgoeditems. Actoren kunnen daarin van positie wisselen, in interactie met elkaar.²² Ook daar speelt trouwens de vraag naar plek en rol van de erfgoedprofessional.

Van social design naar erfgoedactivisme

In ons perspectief kan heritage-making worden gezien als een vorm van ‘social design’, waarbij zowel het ‘erfgoed’ als de verbindingen met verschillende spelers in een maatschappelijk ontwerpproces tot stand komen. Maar dan wel in co-design, waarbij erfgoed- en ruimtelijke professionals samen met maatschappelijke spelers erfgoed/plekken ‘ontwerpen’. In het veranderende speelveld van ‘erfgoed en ruimte’ gaat het veelal om het vinden van werkbare vormen van engagement. Engagement in de zin van de omgang met erfgoed en het proces van heritage-making. Maar ook engagement als actieve vorm bij

²¹ Dat is ook de titel van het onderzoeksprogramma van Academie van Bouwkunst-lector Floris van Alkema, sinds 2015 tevens Rijksbouwmeester: www.ahk.nl/bouwkunst/lector-aten/architecture/tabula-scripta.

²² Rana *et al.*

de totstandkoming van erfgoed en erfgoedwaarden. Dit impliceert stellingname door vele verschillende spelers in het ‘speelveld’, en een minder objectivistische kijk op waardenstelling van erfgoed. Vandaar ook *Straatwaarden* en niet *Straatwaarde*.

In het aldus geformuleerde nieuwe speelveld dient de strijd om de kwaliteiten en waarden zich op verschillende niveaus aan. Zowel strategisch (welke en wiens waarden doen er toe?) als tactisch (hoe worden die waarden ingebracht?). Op strategisch niveau roept ons Straatwaarden-project om een fundamentele verbreding van erfgoedpraktijken in de leefomgeving, met veel meer aansluiting bij maatschappelijke ontwikkelingen, van sociale duurzaamheid tot de *civic economy* en bottom-up initiatieven op wijkniveau. In tactische zin kan het erfgoedveld wellicht leren van de ervaringen in stadmaken en buurtmaken, waar nieuwe vormen van *civic engagement* spelen, zoals bij ‘tactical urbanism’.²³ Dat begrip houdt een meer activistische stellingname in, die ook in maatschappelijke erfgoedprocessen relevant kan zijn.²⁴ Je zou het een vorm van ‘erfgoed-activisme’ kunnen noemen. Hoe erfgoed-activisme er in de zich nog ontwikkelende praktijken uit zou kunnen zien, is een interessante vraag voor toekomstig Straatwaarden-onderzoek.²⁵

Naar een toekomstagenda

De ondertitel van deze publicatie memorend hernemen we de vraag: Waar staan we nu, in het veranderende speelveld van maatschappelijke erfgoedprocessen? Met het Straatwaarden-onderzoek hebben we geprobeerd ons beeld van ‘erfgoed en ruimte’ aan te scherpen en de maatschappelijke dynamiek rond erfgoedvorming in de lokale urbane cultuur zichtbaar en bespreekbaar te maken. Daarbij constateren we dat er sprake is van verschuiving in zowel de maatschappelijke context als de maatschappelijke betekenis van erfgoed in zijn verwevenheid met de leefomgeving. Beschouwd vanuit een cultuurmaatschappelijk perspectief (van sustainisme) maakte ons onderzoek daarbij expliciet dat het begrip ‘erfgoed’ (net als ‘ruimte’) als onderzoeksobject ook zelf in beweging is wanneer we het in deze nieuwe context plaatsen. De verandering in

²³ Lydon and Garcia 2015.

²⁵ Een goed voorbeeld is de activistische samenwerking tussen erfgoed-instellingen in Gouda, beschreven in Rijken *et al.* 2013.

²⁴ Zie noot 18, hoofdstuk 1.

‘speelveld’ is vooral ingegeven door nieuwe maatschappelijke praktijken in en om erfgoedkwesties. Juist op de crossovers tussen erfgoed en ruimte onderstreept het Straatwaarden-onderzoek dat in deze transformatie de praktijk vooruitloopt op de theorie. De uitdaging is om onze denkkaders, concepten en onderwijsmodellen te updaten en te laten aansluiten bij deze ‘nieuwe werkelijkheid’ van maatschappelijke erfgoedprocessen.

Als opmaat voor verder onderzoek naar en ontwikkeling van nieuwe erfgoedpraktijken vatten wij de uitkomst van ons Straatwaarden-project hieronder in zeven punten samen. Deze zijn niet uitputtend, maar schetsen de contouren voor een erfgoedagenda. Ze vormen ook een actieve opgave voor zowel erfgoedprofessionals als institutionele en maatschappelijke spelers, die we hier presenteren als vragen: ‘*Hoe kunnen we ...?*’.

1. Heritage-making in processen van placemaking: *Hoe kunnen we processen van erfgoedvorming (heritage-making) meer integreren bij het sociaal duurzaam vormgeven van de leefomgeving (placemaking), bij voorkeur aan het begin van (her)ontwikkelingstrajecten?*
2. Verdergaande vermaatschappelijking van erfgoed: *Hoe kunnen we bij erfgoedvorming gebruik maken van de dynamiek en waarden van de civic economy en lokale gemeenschappen?*
3. Nieuwe vormen van engagement op de crossovers van ‘erfgoed x ruimte’: *Hoe kunnen we maatschappelijke actoren meer betrekken in processen van placemaking/heritage-making en duurzame vormen van engagement en sociale inbedding (zoals commons) ontwikkelen?*
4. Institutionele praktijken van ‘erfgoed en ruimte’ als sociale ontwerpogave: *Hoe kunnen we nieuwe institutionele arrangementen en werkwijzen ontwerpen, gebruikmakend van noties als ‘platforms’ en ‘dramaturgie’ in maatschappelijke erfgoedprocessen?*

5. Co-creatieve praktijken in en met erfgoed: *Hoe kunnen we nieuwe (sociale en duurzame) waarden voor de toekomst creëren, in een open proces van co-design met erfgoedprofessionals en met verschillende publieken en communities?*
6. Pluriformiteit in erfgoedwaarden en maatschappelijke keuzes rond erfgoed: *Hoe kunnen we in een speelveld waar meerstemmigheid in narratieven en waarden essentieel is, komen tot een werkbaar, maatschappelijk gedragen handelingsperspectief ten aanzien van (publieke) besluitvorming over het behoud of herontwerp van erfgoed?*
7. De plaats van de erfgoedprofessionals in het nieuwe speelveld: *Hoe kunnen erfgoedprofessionals hun rollen en posities (her)bepalen, met als inzet om zich te verbinden met andere maatschappelijke spelers en hun expertise met hen te delen?*

De praktijk van denken over en omgang met erfgoed is echt aan het veranderen. Wat we van waarde vinden, wie die 'we' zijn, hoe dat te bepalen is – en wat we dan doen, in wat voor projecten, processen en ontwikkelingen: alles is langzaam aan het kantelen. Het moet duurzamer, participatiever, inclusiever, gelaagder, menselijker en proportioneler. Samen met een transitie naar duurzaamheid zien we hoe de manier waarop we onszelf willen uitdrukken en hoe we ons willen herkennen in onze omgeving – want daar gaat erfgoed over – aan het verschuiven is. Met ons onderzoek naar en reflectie op veranderende praktijken hebben we geprobeerd zichtbaar te maken hoezeer dit speelveld in een echte transformatie aan het raken is.

De maatschappelijke dynamiek van erfgoedprocessen wordt steeds meer manifest. De vermaatschappelijking dient zich vooral aan in grotere rollen voor de burger en (sociale) gemeenschappen. Het is nog te vroeg om te weten hoe zich dit op langere termijn ontwikkelt. Maar onderhand vormt het nieuwe speelveld zich al en zullen we in deze veranderende context onze plaats moeten bepalen. Zowel in de zin van welke positie

we innemen ten opzichte van deze maatschappelijke dynamiek als wat dat impliceert voor het professionele erfgoeddomein. Er is dus werk aan de winkel. Op verschillende fronten: in het verder onderzoeken van de nieuwe praktijken, in het vinden van nieuwe vocabulaires en concepten, in het ontwikkelen van relevante curricula voor de nieuwe rollen van erfgoedprofessionals, in het ontwerpen van nieuwe institutionele arrangementen en in het vinden van nieuwe vormen van engagement voor de maatschappelijke spelers die er steeds meer toe doen in het nieuwe speelveld.

Dat alles stelt ons voor aanzienlijke uitdagingen. Laten we daarbij niet vergeten dat wij, als professionals betrokken bij het Straatwaarden-project, niet buiten dat veranderende speelveld staan en ook zelf moeten zoeken naar nieuwe posities. De oproep tot meer engagement en sterkere verbindingen met maatschappelijke praktijken is dan ook in de eerste plaats een opdracht aan onszelf.

Literatuurverwijzingen

- 00:/ 2012 – 00:/ (Architectural Practice), *Compendium For The Civic Economy. What our cities, towns and neighbourhoods should learn from 25 trailblazers*, London: Trancity Valiz, 2012
- Abbot en Wallace 2012 – Abbot, P., en C. Wallace, 'Social Quality: A Way to Measure the Quality of Society', in: *Social Indicators Research* 108, 2012, 153–167. Published online 2011 Jun 3. doi: 10.1007/s11205-011-9871-0
- Ampatzidou et al. 2014 – Ampatzidou, C. et al., *The Hackable City: A Research Manifesto and Design Toolkit*, Amsterdam: Knowledge Mile, 2014. https://issuu.com/instituteofnetworkcultures/docs/hva_hackablecities_def_paginas_cove
- Van Asseldonk 2014 – Nancy van Asseldonk e.a., *Onderwijsbeleidsplan Reinwardt Academie*. Reinwardt Academie, 2014
- Bals 2016 – Bals, V., 'To live is to leave traces. Illegale placemaking: de rafelrand van cultureel erfgoed?', in: N. van Asseldonk (red.), *Straatwaarden. Atelier #1 Placemaking. Reader*. Amsterdam: Reinwardt Academy, 2016, 17–22
- Bishop 2013 – Bishop, C., *Radical Museology, or, What's 'Contemporary' in Museums of Contemporary Art?*, Londen: Koenig Books, 2013
- Bollier 2016 – Bollier, D., *Commoning as a Transformative Social Paradigm*, Washington, DC: Democracy Collaborative, 2016
- Botsman en Rogers 2010 – Botsman, R. and Rogers, R., *What's Mine is Yours: The Rise of Collaborative Consumption*, New York: Harper, 2010
- Dibbitts en Willemsen 2014 – Dibbitts, H., en Willemsen, M. [2014] 'Stills of our liquid times', in: Elpers, S., en Palm, A. (eds.), *Die Musealisierung der Gegenwart. Von Grenzen und Chancen des Sammelns in kulturhistorischen Museen*, Bielefeld: Transcript Verlag, 2014, 153-174. www.imagineic.nl/sites/default/files/files/26-DibbittsHWillemsenM-Stills.pdf
- Van Dijck et al. 2016 – Dijck, J. van, Poell, Th. en de Waal, M., 2016. *De platform-samenleving. Strijd om publieke waarden in een online wereld*, Amsterdam: AUP, 2016
- Van Duinen et al. 2016 – Van Duinen, L., Rijken, B., en Buitelaar, E., *Transformatiepotentie: woningbouwmogelijkheden in de bestaande stad*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2016
- Ermacora and Bullivant 2016 – Ermacora T., and Bullivant, L., *Recoded City: Co-Creating Urban Futures*, London: Routledge, 2016
- Föhl et al. 2016 – Föhl, P.S., et al., 'Cultural managers as 'Masters of Interspaces' in Transformation Processes – a Network Theory Perspective', in: *Zeitschrift für Kulturmanagement, Kunst, Politik, Wirtschaft und Gesellschaft*, 2/1, 2016, 17-49
- Frank 2013 – Frank, S., 'Urban Commons and Urban Heritage', in: *Urban Heritage Seminar Series*. Gothenborg: University of Gothenburg, 2013
- Franke 2015 – Franke, S., et al. (red.), *Het nieuwe stadmaken*, Amsterdam: Trancity/Valiz, 2015
- Glaser et al. 2016 – Glaser, M., et al., *The City At Eye Level. Lessons for street plinths*, Delft: Eburon 2016²
- Griffon 2009 – Griffin, J. (ed.), *Grizedale Arts, Adding Complexity to Confusion*, Ambleside, Cumbria: Grizedale Books, 2009
- Hajer 2005 – Hajer, M.A., 'Setting The Stage. A Dramaturgy of Policy Deliberation', in: *Administration & Society* 36 /6, January 2005, 624-647. www.maartenhajer.nl/upload/HAJER%20Setting%20the%20Stage%202005.pdf
- Jansen et al. 2014 – Jansen, J., Luiten, E., Renes, H., & Rouwendal, J., 'Heritage planning and spatial development in the Netherlands: changing politics and perspectives', in: *International Journal of Heritage Studies* 20/1, 2014, 1-21. dx.doi.org/10.1080/13527258.2012.710852
- Harrison 2015 – Harrison, R., 'Beyond "Natural" and "Cultural" Heritage: Toward an Ontological Politics of Heritage in the Age of Anthropocene', in: *Heritage & Society* 8/1, May 2015, 24–42. dx.doi.org/10.1179/2159032X15Z.00000000036
- Hoheneder 2004 – Hoheneder, B., 'De vreugde van het politieke handelen. Over de politieke actualiteit van Hannah Arendt', in: *ATHENA, webtijdschrift voor directe democratie* 5, juli 2004. www.athene.antenna.nl/ARCHIEF/NR05-Arendt/HOHENEDER-De%20vreugde.html
- Imagine 2015 – Imagine IC, 'Zwart Beraad: Erfenis en actualiteit van een politieke beweging'. www.imagineic.nl/pagina/zwart-beraad
- Janssen and Beunen 2014 – Janssen J., and Beunen, R., 'De burger als erfgenaam. Over de vermaatschappelijking van stedelijk erfgoed', in: *De toekomst van de stad: de kracht van nieuwe verbindingen* ('The future of the city: the power of new connections'), Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, 2014
- Kay 2011 – Kay, J., *Obliquity: Why our goals are best achieved indirectly*, London: Profile Books, 2011
- Kiezen voor karakter 2011 – Staatssecretaris OCW en Minister IM, *Kiezen voor karakter. Visie erfgoed en ruimte*, 2011 [TK 2010-2011,32 156, nr 29]
- Klamer 2004 – Klamer, A., 'Reality check: Managing & Financing a Common Digital Cultural Area', bijdrage European Conference on Digital Heritage, Den Haag (2004, september 16)
- Knoop et al. 2013 – Knoop, R.R., Bruggeman, M., en Patmo-Mahdi, R., *Culturele betekenis Ketelstraatschool*, rapport i.o.v. Bestuur Coöperatief Eigenwijzer, Amsterdam: Gordion Cultureel Advies, 2013
- Kostakis et al. 2016 – Kostakis, V. Roos, A., and Bouwens, M., 'Towards a political ecology of the digital economy: Socio-environmental implications of two competing value models', in: *Environmental Innovation and Societal Transitions* 18, 2015, 82-100. <http://dx.doi.org/10.1016/j.eist.2015.08.002>

- Leadbeater 2009 – Leadbeater, C., *The Art of With: An Original Essay for Cornerhouse, Manchester*, June 2009. https://homemcr.org/cms/wp-content/uploads/old_site/media/Learn/The%20Art%20of%20With.pdf
- Lydon and Garcia 2015 – Lydon M. and Garcia, A., *Tactical Urbanism: Short-term Action for Long-Term Change*, Washington: Island Press, 2015
- Maesen en Walker 2002 – Maesen, L.J.G. van der, en Walker, A.C., rapport 'European Foundation on Social Quality Social Quality: The Theoretical State of Affairs', Amsterdam 2002
- Manzini 2015 – Manzini, E., *Design, When Everybody Designs. An Introduction to Design for Social Innovation*, Cambridge, MA: MIT Press, 2015
- McLeod et al. 2012 – McLeod, S., Hourston Hanks, L., Hale, J. (eds.), *Museum Making Narratives, Architectures, Exhibitions*, London: Routledge, 2012
- Meurs 2016 – Meurs, P., *Heritage-based Design*, Delft: Technical University Delft/Heritage & Architecture Section, 2016
- Meurs 2017 – Meurs, P., 'Wie bepaalt de waarde van erfgoed?', *Vitruvius* 38 (januari 2017), 16-17
- Nota Belvedere, Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting* (1999)
- Raad voor Cultuur 2003 – Raad voor Cultuur, *eCultuur: van i naar e. Advies over de digitalisering van cultuur en de implicaties voor cultuurbeleid*, Den Haag: Raad voor Cultuur, 2003
- Raad voor Cultuur 2010 – Raad voor Cultuur, *Netwerken van betekenis. Netwerken in digitale cultuur en media*, Den Haag: Raad voor Cultuur, 2010
- Rana et al. – Rana, J., Willemsen, M., and Dibbits, H., 'Moved by the Tears of Others. Emotion Networking in the Heritage Sphere', in: Smith, L., Wetherell, M., and Campbell, G. (eds.), *Emotion, Affective Practices and the Past in the Present*, London: Routledge (under revision)
- Rifkin 2011 – Rifkin, J., *The Third Industrial Revolution. How Lateral Power is Transforming Energy, the Economy, and the World*, Londen: Palgrave Macmillan, 2011
- Rifkin 2014 – Rifkin, J., *The Zero Marginal Cost Society: The Internet of Things, The Collaborative Commons and the Eclipse of Capitalism*, New York: Palgrave Macmillan, 2014
- Rijken et al. 2013 – Rijken, D., Korver, T., en Odding, A. (red.), *Het Echte Werk. Van Waterwolf naar FC de Omslag*, Breda: NPN Drukkers, 2013
- Rosen 2006 – Rosen, J., 'The People Formerly Known as the Audience'. *Pressthink.org*. http://archive.pressthink.org/2006/06/27/ppl_frmr.html
- Schenk 2016 – Schenk, I., *Kroniek van het Noordlaarderbos, de woelige achtertuin van de stad Groningen*, Assen: Van Gorcum, 2016
- Schwarz and Elffers 2010 – Schwarz, M., and Elffers, J., *Sustainism Is the New Modernism: A Cultural Manifesto for the Sustainist Era*, New York: D.A.P. Distributed Art Publishers, 2010
- Schwarz and Krabbendam 2013 – Schwarz M., and Krabbendam, D., with The Beach network, *Sustainist Design Guide: How sharing, localism, connectedness and proportionality are creating a new agenda for social design*, Amsterdam: BIS Publishers, 2013

- Schwarz 2016 – Schwarz, M., *A Sustainist Lexicon: Seven entries to recast the future — Rethinking design and heritage*. With field notes by Riemer Knoop and sustainist symbols by Joost Elffers, Amsterdam: Architectura & Natura Press, 2016
- Shanks 2012 – Shanks, M., *Let me tell you about Hadrian's Wall. Heritage, Performance, Design* (Reinwardt Memorial Lecture 2012), Amsterdam: Reinwardt Academie, 2013
- Sijmons et al. 2003 – Sijmons, D., Herngreen, R., en Feddes, F., *Lusthof Den Haag. Een reisgids voor ontwikkelingsgericht landschapsbeleid*, advies aan Ministerie van LNV, Utrecht: H+N+S Landschapsarchitecten, 2003
- Silverberg et al. 2013 – Silverberg S., Lorah, K., Disbrow, R., and Muessig, A., *Places in the Making: How placemaking builds places and communities*, Cambridge, MA: MIT, 2013
- Simon 2010 – Simon, N., *The Participatory Museum*, Santa Cruz, CA: Museum 2.0, 2010
- Simon 2016 – Simon, N., *The Art of Relevance*, Santa Cruz, CA: Museum 2.0, 2016
- Smith 2016 – Smith, B., 'The Seas Will Save Us: How an Army of Ocean Farmers are Starting an Economic Revolution', blog, 25 maart 2016, op <https://medium.com/invironment/an-army-of-ocean-farmers-on-the-frontlines-of-the-blue-green-economic-revolution-d5ae171285a3#.9nas0na3g>
- Smith 2011 – Smith, L., *All Heritage is Intangible* (Reinwardt Memorial Lecture 2011), Amsterdam: Reinwardt Academie, 2012
- Storytelling* 2015 – *Storytelling, Design, and Cultural Heritage in the Twenty-First Century* (Thought Leadership Forum Washington, DC, July 20, 2015), Washington: American Architectural Foundation/Centre for Design and Cultural Heritage, 2015. <http://www.archfoundation.org/wp-content/uploads/2015/08/Forum-2-Final-Report.pdf>
- Tuan 1977 – Tuan Y.-F., *Space and Place: The Perspective of Experience*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1977
- Valletta 1992 – *Europees Verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed (herzien)*, Valletta, 16-01-1992. <http://wetten.overheid.nl/BWBO002031/2007-12-12>
- Versloot 2013 – Versloot, A. (red.), *Op de museale weegschaal. Collectiewaardering in zes stappen*, Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013. https://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/publications/versloot_2013_op_de_museale_weegschaal.pdf
- De Waal et al. 2017 – de Waal, M., de Lange, M., and Bouw, M., 'The Hackable City. Citymaking in a Platform Society', in: *AD Architectural Design*, 87/1, 2017, 50-57 (doi 10.1002/ad.2131)
- Walljasper 2010 – Walljasper, J., *All That We Share: A Field Guide to the Commons. How to Save the Economy, the Environment, the Internet, Democracy, Our Communities, and Everything Else That Belongs to All of Us*, New York: The New Press, 2010
- Wired* 2014 – 'A Platform-Thinking Approach to Innovation', *WIRED*, January 2014. <https://www.wired.com/insights/2014/01/platform-thinking-approach-innovation/>
- Witsen 2013 – Witsen, P.P. (red.), *Karakterschetsen. Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte. Deel 1: Kennisagenda*. i.o.v. Netwerk Erfgoed & Ruimte [ministeries OCW, IM en EZ i.s.m. VU, TUD, WU], Amersfoort: RCE, mei 2013. <http://cultureelerfgoed.nl/publicaties/karakterschetsen-nationale-onderzoeksagenda-erfgoed-en-ruimte>
- Yee et al. 2013 – Yee J., Jefferies, E., and Tan, L., *Design Transitions: Inspiring Stories. Global Viewpoints. How Design is Changing*, Amsterdam: BIS Publishers, 2013

Riemer Knoop (1955) is classicus en archeoloog, werkte bij de publieke omroep, het Rijksmuseum van Oudheden en de Stichting voor de Nederlandse Archeologie, en voert vanaf 1998 een eigen consultancypraktijk Gordion Cultureel Advies, die hij sinds 2011 combineert met een lectoraat Cultureel Erfgoed aan de Reinwardt Academie. www.gordion.nl

Michiel Schwarz (1956) is onafhankelijk cultuuronderzoeker, toekomst-denker en consultant. In 2013-2014 was hij artist-in-residence bij de Academie van Bouwkunst en de Reinwardt Academie, in 2015-2017 bij laatstgenoemde onderzoeker in het Straatwaarden-project. Samen met Joost Elffers muntte hij het begrip 'sustainisme' als benaming voor het huidige cultuurtijdperk in *Sustainism Is The New Modernism* (2010). Met zijn Sustainism Lab (Amsterdam) ontwikkelt hij projecten over sustainistische cultuur, o.a. in samenwerking met de Amsterdamse social design hub 'The Beach'. www.sustainism.com

De Auteurs

Nancy van Asseldonk (1970) is neerlandica, werkt sinds 2007 bij de Reinwardt Academie en daarvoor bij het Stadsarchief in Amsterdam. Zij coördineerde het onderzoeksproject Cultuur in context, was studieleader in de bachelor, organiseerde in 2015 de Week van het lege gebouw en is coördinator van het Heritage Lab, onderdeel van het Amsterdam Creative Industries Network.

Joost Beunderman (1979) is directeur van 00:/ [zero zero], een Londons bureau op het gebied van strategie en praktijk van stedelijk ontwerp. Vanuit sterke opvattingen over het belang van civil society leidt hij een breed scala aan regeneratie- en onderzoeksprojecten. Hij was co-auteur van het *Compendium of the Civic Economy* (2011), een inventarisatie van participatieve buurtrevitaliseringsen. Samen met de Dark Matter Laboratories-studio van 00:/ voert hij nu een aantal institutionele ontwerpogaven uit. www.architecture00.net

Henny Groenendijk (1950) kwam door z'n praktische werk als provinciaal archeoloog van Groningen veelvuldig in aanraking met maatschappelijke weerstanden tegen het archeologische bestel. Kennis delen en bewustwording kweken werden sleutelwoorden in de omgang met lokale gemeenschappen. Met de leeropdracht voor de bijzondere leerstoel Archeologie en Maatschappij (Rijksuniversiteit Groningen) traint hij ook studenten in maatschappelijke sensitiviteit. www.rug.nl/staff/h.a.groenendijk

Diana Krabbendam (1956) is mede-oprichter en directeur van The Beach. De laatste 15 jaar ligt in haar werk de nadruk op ontwikkeling van sociale en duurzame ontwerp практиken. Met Michiel Schwarz en het The Beach netwerk publiceerde ze de *Sustainist Design Guide* (2013) en was van 2003-2008 hoofdredacteur van ontwerptijdschrift *Items*. Eerder werkte zij als ontwerper en creative director voor internationale profit en non-profit organisaties. www.thebeach.nu

Steven ten Thije (1980) studeerde kunstgeschiedenis en is curator, onderzoeker en auteur. Hij heeft verschillende bestuurs- en adviesfuncties en werkt voor het Van Abbemuseum. Ook is hij bij de Europese museumconfederatie L'Internationale projectcoördinator van het vijfjarige Europese programma 'The Uses of Art –the Legacy of 1848 and 1989'. Daarnaast publiceerde hij bij het Mondriaan Fonds het essay *Het geëmancipeerde museum* (2016). <https://vanabbemuseum.nl/personen/steven-ten-thije>

Martijn de Waal (1972) is senior onderzoeker in het lectoraat Play & Civic Media aan de Hogeschool van Amsterdam. Hij is (co-)auteur van de boeken *De Platformsamenleving* (2016) en *De stad als interface. Hoe digitale media de stad veranderen* (2013). Hij is ook medeoprichter van TheMobileCity.nl, een internationaal onderzoeksplatform over de rol van digitale media in de stedelijke cultuur. www.martijndewaal.nl

Jaap Westbroek (1946) was docent scheikunde aan verschillende middelbare scholen. Tot 2007 was hij voorzitter van de centrale directie van de Esloo Onderwijsgroep, een 'brede school' van zeven instellingen (vwo, havo, vmbo, praktijkonderwijs) in Den Haag. Eén daarvan ligt in de Molenwijk, een wijk met veel sociale achterstand. Hij organiseerde de steun van de school aan de wijk en werd er in 2009 wijkregisseur. Een belangrijk resultaat is de oprichting van Coöperatief Eigenwijzer in en rond een hergebruikt schoolgebouw in de Ketelstraat.

Colofon

Samenstelling en redactie **Riemer Knoop, Michiel Schwarz**
Auteurs **Nancy van Asseldonk, Joost Beunderman,
Henny Groenendijk, Riemer Knoop,
Diana Krabbendam, Michiel Schwarz,
Steven ten Thije, Martijn de Waal, Jaap Westbroek.**
Tekstredactie **Wilma Wesselink, Nancy van Asseldonk**
Ontwerp **Chiel Veffervormgeving, Amsterdam**
Illustraties **Joost Elffers** (symbolen pagina's 50, 53 en 56).
Druk **NPN Drukkers, Breda**

Straatwaarden: In het nieuwe speelveld van maatschappelijke erfgoedpraktijken.
Reinwardt Academie, Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten 2017

ISBN **978-90-71681-29-5**

Creative Commons, 2017

Op de tekst in deze uitgave is een Creative Commons licentie van toepassing
[4.0 internationaal / Naamsvermelding-NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken]
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>

Beeldrechten **Zie credits bij afzonderlijke afbeeldingen**

Uitgave in het kader van het Straatwaarden-project, Heritage Lab, Amsterdam
Creative Industries Network (ACIN), met steun van Gordion Cultureel Advies,
Amsterdam, en Sustainism Lab, Amsterdam.

Onderzoeksteam

Nancy van Asseldonk docent Reinwardt Academie AHK / coördinator ACIN Heritage Lab # **Riemer Knoop** lector Cultureel Erfgoed docent Reinwardt Academie AHK / projectleider Straatwaarden # **Michiel Schwarz** Sustainism Lab # **Martijn de Waal** onderzoeker Play & Civic Media Hogeschool van Amsterdam.

Productieteam

Anne Nike van Dam producer, verslaglegging # **Eline Hansen** producer & organisatie # **Liane van der Linden** startadvies productie # **Susan van 't Slot** www.reinwardtcommunity.nl # **Suzanne van der Voet** administratie/financiën.

Sprekers ateliers, masterclass en expert meeting

Nancy van Asseldonk Reinwardt Academie AHK # **Joost Beunderman** :00/, Londen # **Christiane Bosman** TAAK # **Hester Dibbits** Reinwardt Academie AHK # **Thomas Ermacora & Lucy Bullivant**, Londen, auteurs *Recoded City: Co-Creating Urban Futures* # **Mira de Graaf & Richard Gerritsen** The Beach, Amsterdam # **Henny Groenendijk** Rijksuniversiteit Groningen Archeologie & Maatschappij # **Eline Hansen** Reinwardt Academie # **Michiel van Iersel** Non Fiction / Failed Architecture # **Hans Karssenberg** STIPO # **Riemer Knoop** Reinwardt Academie AHK # **Diana Krabbendam** The Beach, Amsterdam # **Aart Oxenaar** Gemeente Amsterdam, Monumenten en Archeologie # **Jogi Panghaal** Woxsen School of Design, Hyderabad # **Leon Paquay** Editpoint / Cruquius Circulair # **Josien Pieterse** Netwerk Democratie # **Dick Rijken** Haagse Hogeschool # **Paula dos Santos** Reinwardt Academie AHK # **Karen Schenk** Gemeente Haarlem, Team Erfgoed # **Michiel Schwarz** Sustainism Lab # **Maike van Stiphout** Academie van Bouwkunst AHK # **Zeraja Terluin & Daniël Metz** Museum zonder Muren # **Steven ten Thije** Van Abbemuseum # **Siënna Velders** STIPO # **Marlous Willemsen & Daniëlle Kuijten** Imagine IC # **Martijn de Waal** Hogeschool van Amsterdam, lectoraat Play & Civic Media # **Jaap Westbroek** Coöperatief Eigenwijzer # **Karin Westerink** Federatie Grote Monumentengemeenten.

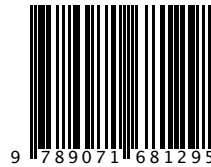
CREDITS STRAATWAARDEN-PROJECT

Reinwardt Academie
Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten

Uitgave van de Reinwardt Academie,
Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten, 2017.
ISBN 978-90-71681-29-5

www.reinwardtacademie.nl

STRAATWAARDEN: In een tijd van bottom-up, participatie, diversiteit en meer sociaal-duurzame kwaliteiten in onze leefomgeving zien we nieuwe praktijken ontstaan in onze omgang met erfgoed. Met name in de urbane context – het domein van 'erfgoed & ruimte' – spelen maatschappelijke dynamiek en sociale waarden een groeiende rol in erfgoedkwesties. Het Straatwaarden-project verkent vanuit een sustainistisch cultuurperspectief hoe erfgoedvorming in de publieke ruimte aan het veranderen is: inclusiever, sterker verbonden met maatschappelijke spelers en beter aansluitend bij waarden van lokale gemeenschappen. Deze publicatie doet verslag van een onderzoek naar die veranderingen, gebaseerd op een serie workshops en expertmeetings die de Reinwardt Academie met een brede groep onderzoekers en spelers uit het erfgoeddomein organiseerde.

Straatwaarden: in het nieuwe speelveld van maatschappelijke erfgoedpraktijken presenteert erfgoedvorming en de vormgeving van de leefomgeving als een continu, maatschappelijk ontwerpproces. Waar in het lopende debat over stedelijke ruimte steeds meer gesproken wordt over 'stadmaken', zo verschuift hier het blikveld van 'erfgoed' naar 'erfgoed-maken'. In deze dynamische context ontvouwt zich een nieuw speelveld, waar 'heritage-making' en 'placemaking' zich met elkaar verweven. **Straatwaarden** opent daarmee de discussie voor een toekomstige erfgoedagenda.